

Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ՄԸՍԸՐԵԱՆ

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

— 1948 —

1948

Տպ. « Հ Ա Յ Զ Ե Մ Ա Ր Ա Ն »

Պ Ե Ղ Ր Ա Ն Բ

*Le présent opuscule, en langue arménienne, est consacré aux:
Travaux philologiques et Bibliographie
de Mr. NIKOL AGHBALIAN (1873-1947)
présentés
par le R. P. Jean Mecerian, S. J.
Professeur à l'Université Saint Joseph de Beyrouth.*

*la Revue «AGOS»,
XXII et XXIII (1948).*

*«Collège Arménien»
outh, Liban.*

929 շնորհակալություն : 891.981.09

891.99(09) [Կոմիտե]

Մ-66

Հ. Յ. ՄԸՍԸՐԵԱՆ

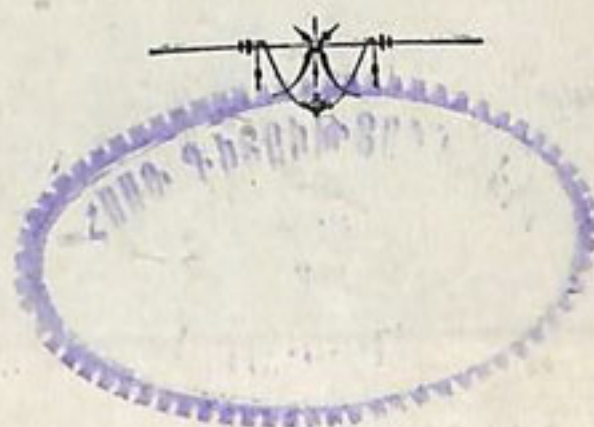
ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

Եւ Գրական-Գործարարական

1405

A II 80551

Արտատպում

«Ա.ԿՈՍ»-ի ԻԱ-ԻԲ քիւէն

Եւ ԲԳ. "

Տպարան «ՀԱՅ ԺԵՄԱՐԱՆԻ»

Պ ե յ Ր ու ք, 1948

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆ

Կ. Մանու

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

«Աղբալեան մեծ մտաւորական էր, բայց քիչ բան արտադրած է, քիչ բան կը թողու...». այս դատումը յաճախ լսած եմ: Ես ալ այդ կարծիքին կը հակէի, մինչեւ որ, պատրաստելու համար բանախօսութիւն մը անոր յիշատակին նուիրուած, ձեռք զարկի ցուցակագրելու և դասաւորելու հանգուցեալ մտաւորականին գրաւոր թէ բերանացի աւանդ ձգած աշխատասիրութիւնները: Գործս աւարտածիս պէս, սըրբազրեցի դատումս: Աղբալեանի ձգած աւանդը քիչուոր է անշուշտ, ըստ մեր բաղձանքին. բայց եղածն ալ բաւարար է, որպէսզի իրաւունք և պարտականութիւն ունենանք պատուոյ տեղ մը յատկացնելու անոր հայ մատենադրութեան պատմութեան մէջ: Աղբալեանի մտաւորական թողօնը կարծուածին չափ ալ նիհար չէ և մանաւանդ ընկիւն է. որակին աղնուութիւնը կը լրացնէ քանակին պակասը, թեպէտեւ համը բերաննիս կը մնայ անյագ:

Զեւնարկիս արդիւնքը հաղորդեցի Պէյրութի հայ մտաւորականութեան 1947 նոյեմբեր 16ին, Սէն Ժօզէֆ Համալսարանի Արեւելեան Դպրութեանց ամփիթատրոնին մէջ, Հայագիտութեան ամբիոնին ժե. տարեշրջանին վերաբացման առիթով: Խորագիրս էր՝ Ն. Աղբալեան՝ բանասէր, քննադատ. իմաստաբան: Զայն ամբողջութեամբ արտատպեցին Ազգարար և Մասիս շաբաթաթերթերը (*): Սակայն բանախօսու-

*) «Ազգարար», քիւ 264-268 (նոյ., Դեկտ. 1947): «Մասիս», Ա. տարի, քիւ 47-50 (նոյ., Դեկտ. 1947): «Յուսաբեր» եւս սկսաւ արտատպել զայն:

թիւնս՝ մէկ պահու համար սեղմուած և ըստ այնմ դասաւորուած՝ ուր-
ուագիծ մըն էր միայն Ն. Աղբալեանի՝ ամբողջական մտային վաս-
տակին: Հիմա «Ակօս» պարբերագրքի խմբագրութեան հրաւերին պա-
տասխանելով, քննութեան կ'առնեմ այսու մեր հանգուցեալ բարեկա-
մին տարած բաղմագան աշխատանքին բանասիրական բաժինը:

* * *

Բանասէր բառը զանազան առումներ ունի. թարգմանութիւն յու-
նարէն Ֆիլօլօկոս բառին, ան կը նշանակէ սկզբնաւորապէս բան՝ խօսք՝
գրականութիւն սիրող, ուսումնասէր, հետեւող ուրեմն Աղբալեանի նա-
խասիրած Աշուղի խրատին՝ գիր սիրէ՝, դալամ սիրէ, դավքար սիրէ:

Սայաթ Նովային խրատը կը համապատասխանէ ֆիլօլօկոս բառը
առաջին անգամ գործածող յոյն փիլիսոփայ Պլատոնի անոր մէջ պար-
փակած իմաստին: Սակայն այդ քսաներեք դարերու միջոցին և
մանաւանդ յետոյ տասներիններորդ դարու ընթացքին, բանասէր բա-
ռին իմաստը մերթ ընդլայնուած և մերթ սեղմուած է, զլիսաւորու-
պէս բուն լեզուաբանական ուսումներու զարգացումէն և ուրոյն ճիւղ
մը կաղմեւէն ի վեր: Եթէ տակաւին վօլֆի մը (Auguste Wolf, 1759-
1824) տեսութիւնը ընդգրկելով, Սալոմոն Ռէյնաք (S. Reinach, 1858-
1932) կ'ըսէր թէ՝ «Բանասիրութիւնը կ'ընդգրկէ մարդկային մտքի բո-
լոր արտայայտութեանց ուսումնասիրութիւնը ամենուրեք և ամեն
ժամանակ», ուրիշներ՝ բանասիրութիւն բառին սեղմ իմաստով կը հաս-
կընան այն ուսումները որ անհրաժեշտ են լեզուի մը գրական խորունկ
ծանօթութեան համար, այսինքն՝ այդ լեզուին գործնական և նկա-
րագրական քերականութիւնը, բնագիրներու քննութիւնը, նախօսու-
թիւնը, գրական պատմութիւնը, տաղաչափութիւնը, բայց միայն նը-
կատի ունենալով լեզուին փաստացի կացութիւնը, լեզուական ու ոճա-
յին դէպքերուն ցուցակագրումը և դիւրըմբռնելի դասաւորումը: Ա-
նոր կ'օժանդակէ անշուշտ լեզուներու ծանօթութիւնը, բայց բուն լեզ-
ուաբանութիւնը (linguistique) այդ սեղմ իմաստէն դուրս կը մնայ:

Բանասէր բառը աւելի լայն իմաստ ալ ունի, որ հայոցս քով ա-
ւելի գործածական է, և կ'ընդգրկէ բացի վերոյիշեալ ուսումներէն նաեւ
լեզուաբանութիւնը, այսինքն լեզուի մը ծագման, զարգացման խըն-
դիրները, ուրիշ լեզուներու հետ ունեցած առնչութիւնը, — և առեալ
լեզուով գրուած մասնաւորապէս հին մասենագիրներու եւ գրական շար-
ժումներու ուսումնասիրութիւնը, քաղաքագրութիւնը, արուեստ եւայլն:

Այս երրորդ առումը՝ բանասէր բառին՝ միջին տեղը կը բռնէ ու-
րեմն նախորդ երկու ծայրագոյն առումներուն և զայն է որ նկատի
ունիմ. երբ Աղբալեանը բանասէր կը կոչեմ և անոր «Բանասիրական
վասակը» խորագրով կը վերնագրեմ իմ յօդուածս: Ուստի քննութե-
նէս դուրս կը մնան յանձին Աղբալեանի հայկական նոր գպրութեան

մեծագոյն ներկայացուցիչներուն գիրն ու միտքը ճանչցող, ըմբռնող և անաչառօրէն՝ յստակօրէն ըմբռնելի գարձնող գրիչն և ուսուցիչը։ — ակնարկեցի Աղբալեանի գրախօսականներուն կամ դասախօսութիւններուն նուիրուած Աւետիք Իսահակեանի, Վահան Տէրեանի, Հայր Յ. Տաւեանի եւ Այսրենեանի, Սիլիւս Զարեցի, Արեակ Զօպանեանի, Լեւոն Շանթի։ Նիւթէս դուրս են նաև բնականաբար անոր արմուրագիրքները (portraits) որոնց նիւթն եղած են Սեփիանոս Նազարեան, Աւետիք Շանխարունի, Գիւս Եսայ. Մխիթարեան, Մանուկ Ասլանեան, Բարսեղ Կանաչեան և օտարներէն՝ Անտոն Չելսով. տակաւին ուրիշներ։

Կը յապաւենմ նոյնպէս կուսակցական բեմբասացն ու տեսաբանը, զանազան մշակութային հաւաքոյթներու փնտռուած բանախօսը։

Այս բոլոր գրութիւններն ու ճառերը գլուխ-գործոցներ են, դժբաղան դոհարներ, ուր երեւան կու գայ Աղբալեանի հմուտ, արուեստագէտ, պերճախօս, ոճաբան քննադատի հիմնալի տաղանդը, որուն քըն-նութիւնն եւս տեղ չունի իմ յօդուածիս մէջ։

Յանձին Աղբալեանի պիտի ցուցնեմ բանասերը, նկատի առնելով յաջորդաբար անոր լեզուաբանական խոսքարկութիւնները, հին հայ դպրութեան ուսումնասիրութիւնը, և Սայաթ-Նովայի նուիրած բնագործային և մեկնողական աշխատանքը։ Իր իմաստասիրական և կրօնական տեսակէտներն ալ նկատի պիտի առնուին միմիայն այս բանասիրական վաստակին գնահատման պահանջած չափովը։

Գլուխ Ա. ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ

Բաւական մեծ թուով պարբերաթերթերու հաւաքածոներ պըր-պըրտեցի և ինձ կը թուի որ համաշխարհային առաջին պատերազմէն առջին լոյս տեսած են Աղբալեանի լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնները, զորս հիւրընկալած են Հանդես Ամսօրեայ (1926 — 1932), Սիւն (1927 — 1930), Հայրենիք Ամսագիր (1927 — 1930)։ Ան հրատարակած է նաև 1937էն 1942 տարիներու ընթացքին, ի Պէյրութ, զուտ լեզուաբանական՝ 22 գրքոյկ Բանասերի Յուշագիրք վերնագրով՝ որ կը կազմեն, 228 և 175 էջոց երկու հատորիկ (երկրորդը անաւարտ)։ Մի քանի մանրուք զետեղուած են Պէյրութի Ազգաբարին և Ակօսին մէջ։ Պէտք է այս ցանկին աւելցնել հեղինակին՝ Հայոց Գրականութեան Պատմութեան Ներածութիւն հատորին Ե. գլուխը՝ Հայոց լեզուն։

1. ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՇԵՇՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ լեզուի շեշտադրութեանը Աղբալեանի նուիրած յօդուածա-

շարքը «Հայրենիք Ամսագիր»-ի մէջ (1928 և 1929) ինձ կը թուի ըլլալ անոր՝ ամբողջութիւն մը կազմող և թերեւս ամենէն ինքնատիպ՝ հոյակապ գործը: Այդ ինը յօդուածները քննութեան կ'առնեն յաջորդաբար, յետ ընդհանուր գիտողութիւններու, հայկական շեշտադրութեան մասին առաջարկուած տեսութիւնները բանաձեւելով իր կողմէ սրբադրուած ամբողջացուած տեսութիւն մը, և յետոյ մի առ մի ստուգելով և ապացուցանելով զայն հոլովի, միջարկութիւններու, բանաձայն և կրկնաւոր բառերու, սովորական բառերու և պարզ խօսքերու մէջ: Մանրամասնենք մի քիչ:

Հայկական շեշտի խնդրով զբաղած են Այաթնեան, Մալխասեան և Աճառեան. օտարներէն՝ Մեյյէ և Մառ:

Այաթնեան (Բերականուրթիւն հայկագեան լեզուի. 1885, էջ 504) կ'ըսէ թէ «Հայերէն բառ մ'որ շեշտել պէտք ըլլայ, առհասարակ վերջին վանկն է շեշտ առնող» և կը բացատրէ թէ ո՛ր բառերը շեշտ չեն առներ, և ո՛ր բառերը այլուր կը շեշտուին:

Մալխասեան, ապրելով կովկասի մէջ, ժողովուրդի մօտ, և տեսնելով թէ արեւելահայ բարբառը շեշտադրութեան տարբեր կարգ ունի, կը սահմանափակէ այս պնդումի ոլորտը և կ'ըսէ. «Բառի շեշտ ունին բոլոր բառերը քիչ բացառութեամբ: Այս շեշտը գրաբարում գտնուած է բառի վերջին վանկին վրայ» (Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը եւ նախդիրները. 1891, էջ 6-8):

Պարզելէ առաջ Աճառեանի բռնած միջին ճամբան, որը իր կարգին կը քննադատուի Աղբալեանի կողմէ, յիշատակենք Մեյյէի և Մառի հիմնաւորումներն ու լրացումները:

Մեյյէ՝ Ուրուագիծ դասական հայերենի բաղդասական ֆերականութեան (*Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* վիէննա, 2րդ. տպգ. 1936ին, ամբողջապէս վերամշակուած, որուն էջերը կը յիշեմ հոս), շեշտադրութեան ուսումնասիրութեամբ կ'ըսկսի իր առաջին գլուխը, քանի որ հնդեւրոպական բառերու ձեւը էական փոփոխութեան ենթարկուած է հայկական հոգի վրայ, շեշտի շնորհիւ: Ասոր ակնյայտ նշանն է սա իրողութիւնը թէ համեմատելով հայերէն բառերը հնդեւրոպական ուրիշ լեզուներու բառերու, ինչպէս և անոնց ենթադրական նախաձեւերու հետ, Մեյյէ նկատած է որ հայկական բառերը մէկ վանկով կարճ են օտար բառերէն. օրինակ մը. հնդեւրոպական ենթադրեալ եբեբեթ, սանսկրիտ՝ արեաթաթ, յունարէն՝ էֆեթ, հայերէն՝ եբեթ (= բերաւ) միայն երկու վանկով, միւսներուն ևրեքի տեղ:

Այս երևույթներուն վրայ կրթնած, Մեյյէ կը յարէ. «Հնդեւրոպական բառերու կերպարանքը էական փոփոխութեանց է ենթարկուած հայ հոգի վրայ շեշտի շնորհիւ: Պատմական շրջանէն բաւական

առաջ հայերէնի մէջ հաստատուած է ուժգնութեան շեշտ մը — անկասկած զօրեղ — հնդեւրոպական բառերու վերջընթեր վանկին վերայ: Մեր վերեւ յիշած օրինակը մէջ բերելէ յետոյ, Մեյյէ կ'ըսէ թէ հայերէն եբերը ասոնօք եբե'րե'ս ձեւը ունեցած ըլլալու է, զօրեղ շեշտով մը երկրորդ վանկին վրայ, և այս ուժգնութիւնը՝ երկու գըլխաւոր հետեւանք. նախ՝ հնդեւրոպական բառերու վերջին վանկի ձայնաւորները սղած են, որու հետեւանքով այդ բառերը սկզբունքով վանկ մը պակաս ունին հայերէնի մէջ. յունարէն և լատիներէն՝ պատէր, հայերէն՝ հայր. յունարէն՝ պեթէ, հայերէն՝ քիւնգ:

«Որով բոլոր հայերէն բառերը, պատմական շրջանի սկիզբէն իսկ, շեշտուած են վերջին վանկին վրայ, և այս շեշտադրութիւնը յատուած է ցարդ բարբառներու մեծագոյն մասին մէջ: Սակայն, ինչպէս կը պատահի սովորաբար երբ շեշտը կը դարնէ բառին վերջին վանկին վրայ, ան տկարացած է աստիճանաբար, և հիմա հայկական շեշտը տկար է:

«Նոր լեզուի մէջ սակայն, նկատելի է, բացի բառին վերջաւորութեան գլխաւոր շեշտէն, երկրորդական շեշտ մը, որ կը դարնէ առաջին վանկին: Այս երկրորդական շեշտը ի զօրու էր նախ քան ներքին ա-ին անկումը, որ տեղի ունեցաւ դասական լեզուին գրով հաստատուն կերպարանք առնելէն յետոյ: Արդարեւ ա-ը կը սղի միայն երբ բառին առաջին և վերջին վանկին մէջտեղն է. միջին դարուն կիլիկեան հայերէնին մէջ դասական հաւատարմ-ը նշած է հա'ւսա'մ, ինչ որ կ'ենթադրէ նախնական ձեւ մը՝ հա'ւսա'մ:»

Ն. Մառ իր Հին հայերէն լեզուի քերականութիւնը (ռուսերէն լեզուով) Մեյյէի գրքին առաջին տպագրութեան տարին իսկ, 1903ին, և հաւանօրէն անորմէ անկախաբար լոյս ընծայած է: Ան նոյնպէս լրսած էր և կարգադրած հայերէն բառերու շեշտին վերջին վանկին վերայ դրուելուն տեսութիւնը. նշմարելով սակայն այդ տեսութեան հետ անհաշտելի մի շարք երեւոյթներ, յօրինած էր իր տեսութիւնը, հիմնըւելով միանգամայն վրացերէնի վրայ, որուն քաջածանօթ էր ան: Աղբալեանի յօդուածէն կ'արտատպեմ Մառի հատուածին թարգմանութիւնը (Հայրենիք Ամսագիր, 1928 փետր. էջ 83).

«Հին հայերէնի մէջ շեշտը գրեւոր էր վերջընթեր վանկի վրայ: Եթէ որեւէ ձեւ կազմելու համար բառը երկարած է մէկ կամ աւելի վանկով, ապա շեշտն եւս դրա համեմատ փոխադրուած է նոր տեղը, բայց նա այնուամենայնիւ դրուած է վերջընթեր վանկի վրայ՝ հաշուելով վերջից:»

Բայց որն է վերջընթեր վանկը. Մառ կը յարէ.

«Հասկանալի է, ասելով վերջից երկրորդ կամ վերջընթեր վանկ՝ պէտք է պատկերացնել բառի նախաւոր կերպարանքը: Յետագային

վերջին վանկը շեշտ չունենալով, ոչ միայն թուլանում էր և եթէ ձայնաւորը սղելով դառնում էր ծածուկ (այսինքն չգրուող ըով վանկ, ինչպէս՝ ոսկ(ը)ր, գառ(ը)ն եւ այլն. Ն. Ա.), այլ երբեմն բոլորովին չքանում էր, ուստի և վերջից երկրորդ վանկը դառնում էր վերջից առաջին վանկ, այսինքն՝ վերջին վանկ։ Այնուամենայնիւ հայոց շեշտադրութեան նախաւոր տեղը — վերջընթեր վանկը — մթագնած չէ դեռ եւս գրաբար լեզուի մէջ. դեռ աւելին՝ հայոց շեշտադրութեան այս հիմնական դրութեամբ միայն բացատրելի են ամենից աւելի բնորոշ երեւոյթները գրաբարի քերականութեան (Ն. Մառ, էջ 34-5)

Վրացի լեզուաբանը կը նկատէր այնուհետեւ թէ հին հայերէնի շեշտադրութեան կարգը պահուած է Ղազարի բարբառին մէջ, որ կը շեշտէ բառերուն վերջընթեր վանկը. բայց ատիկա արդէն գրաբարի վերջընթեր վանկը չէ, որ դարձած էր վերջին, այլ շեշտը մի վանկ առաջ է քաշուած։ Եթէ օրինակի համար, քաղաք բառին հին ձեւը քաղաքի էր (համ. վրացերէն քալաքի), գրաբարը կը շեշտէր վերջընթեր վանկը՝ քաղա'քի, ուստի բառը իր վերջին անշեշտ ձայնաւորը կորսնցընելով դարձած էր քաղա'ք, իսկ Ղազարիցին այս նո'ր բառի վերջընթեր վանկն է որ կը շեշտէ ըսելով քա'ղաք, որ հնագոյն քաղաքի ձեւի վերջինէն սկսելով երրորդ վանկն է և ոչ թէ երկրորդը։

Ուրեմն դասական շրջանի հայը, որ կը շեշտէր վերջին վանկը՝ քաղա'ք և նոր հայը որ կը շեշտէ նախորդ վանկը՝ քա'ղաք, շեշտադրութեան նոյն օրէնքին կը հետեւին, որ էր վերջընթեր վանկը շեշտել, վասնզի դասական հայուն որդեգրած բառին բուն ձեւն էր քաղա'քի. և նոր հայունը՝ քա'ղաք. հետեւցնենք ուստի Մառի եւ Աղբալեանի հետ թէ ճշտօն է փոխուած եւ ոչ թէ շեշտի կանոնը։

Ըստ էութեան սակայն Ն. Մառն եւս կ'ընդունի որ գրաբար բառերու, այսինքն Ե. Բդ դարուն գրի առնուած լեզուին բառերուն մէջ վերջին վանկն է շեշտուած, որոնք երբեմն վերջընթեր էին։ Բայց ան կ'աւելցնէ նորութիւն մը. այսինքն թէ սղած վանկերը բոլորովին մթագնած չէին հին հայերէնի մէջ, և այդ հանգամանքով կարելի է բացատրել գրաբարի քերականութեան շատ բնորոշ երեւոյթները։

Եղբակացիենք Աղբալեանի հետ։ Ամփոփելով դիտումների մտածումը կարող ենք ասել, թէ նրանց կարծիքով հնագոյն հայերէնի մէջ շեշտը վերջընթեր վանկի վրայ էր. դրա հետեւանքով բառերը կորցըրին իրենց վերջին վանկերը և Ե. դարում՝ երբ գրի առնուեց գրաբար լեզուն՝ մեր բառերը շեշտուած էին վերջին վանկի վրայ։ Յետագային հայոց բառերը երկրորդական շեշտ ունեցան. (Մէյէ). իսկ սղած հին վանկերը բոլորովին չմթագնեցին (Մառ)։» (Հայրենիք ամսագիր, 1948 փետրուար էջ 84)։

Աղբալեան կը կատարէ իսկոյն ճշդում մը Մեյյէի յայտնած տե.

տութեան երկրորդական շեշտի մասին, փաստելով շնորհիւ օրինակներու թէ նախ այդ շնչաւոր ազդեցութիւնը չի տարածուիր բովանդակ հայ լեզուին վրայ, քանի որ, եթէ արեւմտեան բարբառներու մէջ հաւասարմը կ'ըլլայ հաւասարմ և բազաւորը՝ բազաւոր, Ղարաբաղի մէջ առնալ կը դառնան՝ հրաւասամ և բփաւեր. երկրորդ. այդ շնչաւոր գոյութիւն ունէր հայ լեզուի գրի առնուելէն առաջ իսկ, քանի որ առկէ առաջ արդէն հինգիսունը, ըստ Մեյյէի խոստովանութեան, դարձած էր յիսուն, ինչպէս յետ գրով հաստատուելուն հաւասարմը դարձաւ տեղտեղ հաւասարմ: Աղբալեան կը յանգի հոս մի կարեւոր եղբակացութեան՝ ճերմակեղեւորական շեշտ գործած է. եւ նախագրական օրջանում. նա ոչ բէնոր լեզուի, այլ Հայոց լեզուի հիմնական երեւոյթներից մէկն է:

Ինչպէս քննել այդ հիմնական երեւոյթը: Այսինքն գրած էր իջ Քննական քերականութեան» ճակատին, թէ ճերմակեղեւոր անցածով լուսաւորելու է. ճերմակեղեւոր և աւելի ճիշդ է. կը յարէ Աղբալեան, եթէ ասանք թէ անցածը ներկայով պէտք է լուսաւորել: Հոս պիտանի կը զգամ մեր հանգուցեալ բանասէրին արտայայտած բանաձեւը հինի և նորի առնչութեան մասին, որ իրեն ուղի ցուցնող ջահերէն մին էր իր բոլոր ուսումնասիրութիւններուն մէջ. արտասպել նոյնութեամբ.

«Պատմական գիտութիւնները ուրիշ հնար չունին անցածը հասկանալու և վերակոչելու քան ճանաչել և օգտագործել ներկան: Լեզուն պատմական երեւոյթ է. նրա անցեալը հասկանալու համար պէտք է դիմենք նրա ներկային, բարբառների ձայնաշարման օրէնքները մենք պէտք է նախ ուսումնասիրենք և ապա կիրարկենք հին լեզուի վրայ՝ տեսնելու համար, թէ արդեօք այդ օրէնքները չեն գործած նաեւ հեռաւոր անցեալում և չի՞ կարելի բառերի և ձեւերի հոլովոյթը նրանց միջոցով պարզել, այդպէս նաեւ շնչաւորութեան երեւոյթի քննութեան ժամանակ: Կենդանի բարբառների շնչաւորութիւնը կարող է մեզ հիմքեր տալ գրաբար լեզուի շնչաւորութեան կարգը հասկանալու համար»:

Աղբալեան կը տարուի ուրեմն մանր քննութեան ենթարկելու Հ. Աճառեանի կարծիքները Հայոց կենդանի բարբառներու շնչաւորութեան մասին, քանի որ ան ամեն բանասէրներէն աւելի ուսումնասիրած է այդ ճիշդ արդի բարբառներու դասաւորման առնչութեամբ: Խիստ վճիռով մը կ'ըսկսի Աղբալեան իր քննութիւնը. «Թւում է թէ շնչաւորութեան երեւոյթները նրա ուշադրութիւնը չեն գրաւած այնչափով, որին արժանի էին: Իր կարծիքները շփոթ են, հակասական և տեսութիւնները կարօտ են վերստուգման»: Աղբալեանի փաստարկութիւնը մէջբերելէ առաջ յիշատակենք Աճառեանի տեսութիւնը:

— Փրոֆ. Աճառեան հայ լեզուի շնչաւորութեան խնդիրը ուսումնասիրած է նախ 1899ին «Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին» մակագրեալ յօդուածաշարքով «Արարատ»ի մէջ (յետոյ արտատպուած): Նոյն

խնդիրը թուր քարքառներուն համար ամփոփ կերպով քննած է իր Փարիզի աւարտական ճառին (Classification des dialectes arméniens, 1909), զոր ընդլայնելով լոյս ընծայած է հայերէն լեզուով «Էմիլեան Լեզգագրական Ժողովածուն» մէջ, Ը. հատոր, 1911, «Հայ բարբառագիտութիւն».— Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների, բարբառագիտական fairskunkով:

Աճառեան իր ամբողջական տեսութիւնը հայկական շեշտի մասին սեղմօրէն բանաձեւած է այս վերջին գրքին մէջ, և զանազան քարքառներու քննութեան առիթով, լրացումներ կատարած է: Ուստի այս գրքէն պիտի ընենք մեր մէջբերումները: Սակայն նախապէս յարմար կը համարենք յիշեցնել հայազգի լեզուաբանին՝ առաջարկած հայ բարբառներու դասաւորումն ու կոչումները, որոնց վրայ հիմնուած է իր բանաձեւած շեշտադրութեան օրէնքը:

Աճառեան սխալ և անյարմար կը գտնէր, իր գրած առնին ամեն տեղ ընդունուած և փարածուած բաժանումը հայերէն քարքառներու երկու ճիւղի հետեւեալ անուններով՝ արեւելեան կամ ուսանայ բարբառներ, և, արեւմտեան կամ ճանկահայ բարբառներ: Ան այս տեսութիւնները դեռ բաւական յարմար հնչող կը նկատէր այն ատենուան գրական լեզուներուն համար, քանի որ առաջինին կեդրոնը Թիֆլիսն էր, իսկ երկրորդինը՝ Կ. Պոլիս: Սակայն բուն քարքառներուն համար կ'առաջարկէր կոչումներ, որ աւելի ճիշդ ըլլային աշխարհագրականօրէն և արտայայտէին միանգամայն անոնց տեսակը որոշող գլխաւոր յատկանիշները: Ուրեմն մեծարոյ փրօֆէսէօրը կ'առաջարկէր հետեւեալ դասաւորումը, զոր կ'արտատպենք նոյնութեամբ, էջ 35 էն.

Ա. Ում ճիւղ.— այս անունով կը հասկնանք արեւելեան կամ ուսանայ կոչուած քարքառներուն ամբողջութիւնը:

Բ. Կը ճիւղ.— այս անունով կը հասկնանք արեւմտեան կամ տաճկահայ կոչուած քարքառներուն ամբողջութիւնը:

Ում ճիւղին պատկանող քարքառներուն մէջ ներդոյական հոլովը, ինչպէս և ներկայ ու անկատար ժամանակները կը շինուին ում մասնիկով. ասիկա նոյն քարքառներուն հիմնական յատկանիշն է, ուստի և նոյն անունով կրնան կոչուիլ: Իսկ Կը ճիւղին պատկանող քարքառները ներդոյական հոլով չունին, ում մասնիկը չեն ճանչնար և ներկայ ու անկատար ժամանակները կը կազմեն Կը մասնիկով. ասիկա ալ իրենց հիմնական յատկանիշն է, ուստի և նոյն անունով կոչեցինք:

(Գ.) բայց այս երկուքէն դուրս կայ նաեւ երրորդ ճիւղ մը, որուն պատկանող քարքառները ոչ ում ունին և ոչ Կը. այլ ներկայ ու անկատար ժամանակները կը կազմեն անորոշ դերբայի կամ աներեւոյթի միջոցով և եւմ էական բային յարադրութեամբ: Մեր մէջ բաւ-

բառներու այս ճիւղը առհասարակ զանազանուած չէ և կը կցուի Ում ճիւղին: Մենք կ'առաջարկենք հոս Ել ճիւղ անունը:»

Այս հիման վրայ, ահաւասիկ Աճառեանի բարբառներուն աշխարհագրական դասաւորումը:

Ա. Ում ճիւղ. — Երեւան, Թիֆլիս, Ղարաբաղ, Շամախի, Աստըրախան, Զուղա, Ագուլիս:

Բ. Կը ճիւղ. — Կարին, Մուշ, Վան, Տիգրանակերտ, Խարբերդ-Երզնկա, Շապին-Գարահիսար, Տրապիզոն, Համշէն, Մալաթիա, Կիւլիկիա, Սիւրիա, Արարկիր, Ակն, Սեբաստիա, Եւդոկիա, Զմիւռնիա, Նիկոմիդիա, Պոլիս, Ռոտոսթօ, Խրիմ, Աւստրիա-Հունգարիա:

Գ. Ել ճիւղ. — Մարաղա, Խոյ, Արդուին:

Արտատպենք հիմա Աճառեանի շեշտադրական բանաձեւը:

«Շեշտի կողմէ Երեւանի բարբառը խոշոր նորութիւն մը ունի: Մինչդեռ հին հայերէնը և Կը ճիւղին բոլոր բարբառները առանց բացառութեան՝ շեշտը վերջավանդին վրայ կը դնեն: Երեւանի բարբառը վերջընթեր վանդին վրայ կը շեշտէ: Շեշտադրութեան այս ձեւը աւելի ուժեղ չափով գոյութիւն ունի նաև Ղարաբաղի, Ագուլիսի և Տփլիսի բարբառներուն մէջ և կ'երեւայ թէ ամբողջ Ում ճիւղին հասարակաց է: Ուրիշ տեղ (Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, էջ 185 արտատպումին) ցոյց տուած ենք թէ շեշտադրութեան այս եղանակը ձևացած է կովկասեան լեզուներու ազդեցութեամբ և հետեւաբար հիւսիսէն ծագելով՝ հետզհետէ աւելի հարաւ տարածուած է:» (էջ 40-41):

Նոյն գրքին մէջ ասդին-անդին, զանազան բարբառներու առիթով մանրամասնօրէն կը յիշատակէ Աճառեան հոս յայտնած սեղմումները՝ հայ շեշտադրութեան ընդհանուր կանոնին (վերջին վանդին վերայ), «սեղմում» հասարակաց դարձած Ում ճիւղի գրեթէ բոլոր բարբառներուն և նշմարուած նոյն իսկ Կը ճիւղին մէջ՝ Տրապիզոնի և Համշէնի համար: Եւ այս սեղմումները, ըսենք այնքան տարածուած բացառութիւնները կը մեկնաբանէ հարեւան ոչ-հայ կամ յետագային հայացած ժողովուրդներու լեզուներուն ազդեցութեամբ:

Մանրամասնենք քիչ մըն ալ Աճառեանի ամբողջական տեսութեան ստուարաթիւ բացառութիւնները: Ահա Ում ճիւղին կարեւորագոյն և տարածուն կեդրոնները Երեւան, Թիֆլիս, Ագուլիս, Ղարաբաղ Գանձակ, Լոռի չեն շեշտեր վերջին վանդին վրայ. չեն ըսեր գութա՛ն, մանգա՛ղ, հապա գո՛ւքաւ, մա՛նգաղ. չեն ըսեր հացի՛ց, հացո՛վ, հապա՛ հա՛ցից, հա՛ցով. փոխանակ գնացի՛, մնացի՛ ըսելու, կ'ըսեն՝ գնա՛ցի, մնա՛ցի: Սակայն Աճառեան հաստատապէս համոզուած ըլլալով, նախորդ բանասէրներուն նման, որ գրաբարի շեշտին տեղը եղած է վերջին վանդը, և փաստօրէն նշմարելով համատարած շեղում Ում ճիւղի բարբառներուն մէջ, կ'ըսէ թէ այս շեղումը ըլլալու չէ հին ու բնիկ,

այլ՝ եկամուտ և համեմատաբար նոր երեւոյթ։ Այդ շեղումին, փոփոխութեան պատճառը կրնայ ըլլալ միմիայն օտար լեզուներու ազդեցութիւնը։

Արդ, այն շրջանները ուր գոյութիւն ունի շեղումը՝ Արարատեան դաշտը (Երեւան), Արցախը (Ղարաբաղ), Գողթն (Ագուլիս), Սիւնիք (Ջանդեղուր), Գուգարքը և Տաշիրքը (Լոռի), Գարդմանը (Ղազախ) և Եզերական Տփղիսը (Թիֆլիս) սահմանակից են կամ սահմանակիցներու միջոցով մերձակից կովկասեան լեզուներ խօսող հողամասերու և այդ լեզուները վերջընթեր վանկին վրայ կը դնեն շեշտը։

Ուստի վերջընթեր վանկի շեշտադրութեան եղանակը այդ լեզուներէն անցած է հայ բարբառներուն, ճիշտիսէն ծագելով՝ հետզհետէ աւելի հարաւ տարածուած է՝ ինչպէս կ'ըսէր Աճառեան։

Նոյն լեզուաբանը նշմարելով յետագային նման շեղում մը կը նիւղին պատկանող երկու բարբառի մէջ ալ, կը դիմէր հոն եւս օտար լեզուի ազդեցութեան. Տրապիզոնի և Համշէնի բարբառներն են տնոնք։ Հարկ է յիշել Աճառեանի բանաձեւումը նոյնութեամբ.

« (Համշէնի) բարբառին մէջ ուրիշ նշանաւոր երեւոյթ մ'է նաեւ շեշտը։ Ինչպէս Տրապիզոնի, նոյնպէս և Համշէնի բարբառին մէջ շեշտը ըստ օրինի վերջին վանկին վրայ է, բայց արագ խօսակցութեան մէջ շատ անգամ կը պատահի որ երկու բարբառներուն մէջ ալ շեշտը բառին առաջին վանկին վրայ անցնի։ Ասիկա Պոնտոսի բնիկ ժողովուրդին Լազերու լեզուին ազդեցութեամբ է։ Լազերէնը կը շեշտէ առաջին վանկին վրայ. թէեւ շատ տեղ Լազերը իրենց մայրենի լեզուն կորսնցուցած են և թուրքերէն կը խօսին, բայց թուրքերէնը կը շեշտեն իրենց նախկին շեշտով, այսպէսով Լազերէնի շեշտը անցած է թուրքերէնի և ասկէ ալ հայերէնի անցնելու վրայ է։ (Հայ բարբառագիտութիւն եւայլն, էջ 190—191)։

Եւ նիւղին շեշտադրութեան վրայ դիտողութիւն չէ ըրած Աճառեան։

Այս է Աճառեանի զանազան առիթներով յայտնած, և սրբազրած կամ ամբողջացուցած շեշտադրական տեսութեան ամփոփումը, զոր դիտումնաւոր կերպով երկարօրէն պարզեցինք, որպէսզի հանգուցեալ բանասէր՝ Ն. Աղբալեանին քննադատութիւնը և կառուցումը ըլլան դիւրամբռնելի և գնահատուին ըստ իրենց արժանոյն։

* * *

Աղբալեան Աճառեանի տեսութեան քննադատութիւնը կատարած է գլխաւորաբար իր յօդուածաշարքի Գ. հատուածին մէջ (Հայրենիք Ամսագիր, 1928 Մարտ, էջ 67—75)։ Վերջինը յիշատակածս՝ կը նիւղին պատկանող Տրապիզոնի և Համշէնի բարբառներով կ'ըսկսի, կը շա-

բունակէ նոյն ճիւղին ուրիշ բարբառներով և կ'անցնի յետոյ Ում
նիւղին ընդարձակագոյն բարբառներուն:

«Խորամուխ լինելով սակայն Հ. Աճառեանի կարծիքի մէջ, մենք
նկատում ենք մի շարք անյարիր պնդումներ», այսպէս կ'ըսկսի Աղ-
բալեան:

Պոնտոսի երկու բարբառները: Աճառեան կը խոստովանէր թէ այդ
շրջանի Հայերը արագ խօսակցութեան մէջ շատ անգամ առաջին վան-
կին վրայ կը դնեն շեշտը, ըսել է թէ ո՛չ միշտ: Ուրեմն Աղբալեան
կը յարէ. «Շեշտադրութեան այս եղանակը արմատացած է, այլ հա-
մեմատաբար նոր է սկսած. նա ոչ թէ անցած է հայերէնին և հաս-
տատուած է, այլ անցնելու վրայ է»: Մենք ուրեմն վկայ ենք երկու
հայ բարբառների շեշտադրութեան հոլովոյթին, նրա փոփոխման և
հասկանալի է, որ այդ եղանակը դորձագրւում է ոչ ամեն անգամ ան-
խըտիր, այլ «չափ անգամ» և միմիայն «արագ խօսակցութեան մէջ»:

Աղբալեան դիտել կուտայ թէ «չափ տարօրինակ երևոյթ է» Ա-
ճառեանի հնարած՝ այդ երկու բարբառներուն շեշտադրութեան փո-
փոխման եղանակը, որ տեղի կ'ունենայ եղեր ո՛չ թէ բուն լազերէն
լեզուի, հապա լազերուն խօսած քուրճերէնի ազդեցութեան տակ: Ա-
հա Աճառեանի իսկ նախադասութիւնը.

«Լազերէնի շեշտը անցած է թուրքերէնի և ասկէ ալ հայերէնի
անցնելու վրայ է»: Նշելէ յետոյ թէ թրքերէն բառի շեշտը սովորա-
բար վերջին վանկի վրայ է և անշուշտ կային Պոնտոսի այն հայաբը-
նակ վայրերուն մէջ բուն թուրքեր, որ խօսէին իրենց մայրենի լե-
զուն բնիկ և հարազատ շեշտադրութեամբ, այսինքն բառերու վերջին
վանկը շեշտելով, Աղբալեան անառարկելի պատճառաբանութեամբ կը
հետապնդէ Աճառեանի տեսակէտը: Օգտակար կը նկատւի մէջբերել
այդ հետապնդումը նոյնութեամբ. երկայն է թէեւ, բայց պիտի ըլլայ
միանգամայն նմոյշ մը Աղբալեանի գրելու կերպին.

«Պոնտոսի շրջանում այսպիսով երեք ժողովուրդ մպրում են ի-
րար մօտ. թուրքեր, որ բառերի շեշտը դնում են վերջին վանկի վը-
րայ. հայեր — Տրապիզոնցի և Համշէնցի — որոնց լեզւում «շեշտն
ըստ օրինի վերջին վանկի վրայ է» և լազեր, որ «չափ տեղ» թրքա-
խօս են, ուրիշ տեղեր պահած են մայրենի լեզուն, բայց թէ՛ թրքա-
խօս և թէ՛ մայրենախօս լազերը շեշտում են բառերի առաջին վան-
կը: Հայերի և թուրքերի բնիկ աւանդական շեշտը նոյն վանկերին է
զարկում — այսինքն՝ վերջին:

«Ինչո՞ւ համար փոխանակ հայերը թուրքերին նեցուկ ունենալով՝
պահելու իրենց բնիկ ու հարազատ շեշտադրութեան եղանակը, թրք-
ախօս լազերի ազդեցութեան տակ փոխում են իրենց շեշտելու կեր-
պը: Մի՞թէ այդ ընդարձակ շրջանում միմիայն լազափոխ թուրքե-

րէնն է տարածուած. մի՞թէ թուրքերէնին հարազատ շեշտադրութեամբ խօսող բուն թուրքեր չկան այն կողմերը: Մի՞թէ Տրապիզոնի և Համշէնի բոլոր հայերը թէ՛ գիւղ, թէ՛ քաղաք, թէ՛ մեծ թէ՛ փոքր, թէ՛ կին թէ՛ տղամարդ միմիայն Լազերի խօսած թուրքերէնն են լսում. թէ՛ կան տեղեր, ուր նրանք լսում են և բուն թուրքերէն իր բնիկ շեշտով որ նման է հայերէնի աւանդական շեշտադրութեան: Այս դէպքում ինչո՞ւ փոխում են նրանք իրենց շեշտադրութեան և դանակը և զարկում են բառերի առաջին վանկին «չատ անգամ» և «արագ» խօսակցութեան մէջ:

«Բայց դեռ աւելին կայ. «թէեւ շատ տեղ լազերը իրենց մայրենի լեզուն կորսնցուցած են և թուրքերէն կը խօսին, բայց թուրքերէնը կը շեշտեն իրենց նախկին շեշտով» գրում է Հ. Աճառեան:

«Ուրեմն շեշտելու եղանակն աւելի կայուն երեւոյթ է քան բուն իսկ լեզուն. մէկն աւելի շուտ է կորչում քան միւսը: Շատ տեղեր լազերը կորցրած են իրենց մայրենի լեզուն, բայց թուրքերէնը շեշտում են «իրենց նախկին շեշտով». իբր խօսող՝ նրանք թուրք են. իբր շեշտող՝ — լազ:

«Արդ՝ այս յատկութիւնը միմիայն լազերի՞ն է յատուկ. արդեօք այսպէս չեն նաեւ միւս ազգերն ու ցեղերը: Ինչո՞ւ համար հայը, որ դարեր շարունակ ճշտ օրինի» շեշտած է բառերի վերջին վանկերը և դարեր շարունակ ապրած է թուրքերի հետ, որ նոյնպէս շեշտում են վերջին վանկերը, սկսած է իր հին և աւանդական շեշտադրութեան եղանակը փոխել: Ինչո՞ւ թուրքերը պահում են իրենց շեշտելու եղանակը և միայն հայերն են փոխում: Բոլոր լազերը թուրքացած չեն, այլ նրանց մի մասը միայն, թէեւ «չատ տեղ»: Այս թուրքացած լազերի շեշտափոխ թուրքերէնը այն անտիճան դժուարոր ազդեցութիւն ունի, որ հայերին ստիպում է «չատ անգամ» փոխել իրենց շեշտելու հին եղանակը. իսկ հայերի աւանդական շեշտադրութիւնն այնքան ուժ չունի, որ կարողանայ դիմանալ այդ ազդեցութեան, չնայած որ մի հոծ բազմութիւն բուն թուրքերի, որ ապրում են իր մօտ, որոնց հետ նոյնպէս նա շփում ունի՝ շեշտում են հայերի աւանդական եղանակով: Լազը կարողանում է իր բնիկ շեշտադրութիւնը պահել մինչեւ իսկ թրքախօս դառնալուց յետոյ, իսկ հայը հայախօս մնալով՝ փոխում է իր շեշտադրութիւնը թրքախօս լազերի ազդեցութեան տակ:»

Աղբալեան իրաւունք ունէր եզրափակելու սուպէս. «Չեմ կարծում, որ մէկը բանաւոր և բաւարար համարէ Հ. Աճառեանի բացատրութիւնը մեր երկու բարբառների շեշտադրութեան մասին: Այստեղ մի թիւրիմացութիւն կամ թերիմացութիւն կայ:» (Հայրենիք Ամս. 1928 Մարտ, էջ 69-70):

Կը ճիշդի մասին. — Աճառեան բացարձակ կերպով ըսած էր թէ

այս ճիւղին բոլոր բարբառները, դրաբարին պէս, շեշտը կը դնեն վերջին վանկին վրայ: Կարնոյ բարբառին առիթով հետաքրքրական երեւոյթ մը մատնանշած էր ան:

«Կարնոյ բարբառը, ինչպէս Կը ճիւղին պատկանող բոլոր միւս բարբառները, շեշտը կը դնէ վերջին վանկին վրայ: Սակայն Կարնոյ բարբառը շեշտը առանձնապէս բնորոշող առողջանութիւն մը ունի, որ շատ տխորժելի տպաւորութիւն կը թողու: Ասոր գիտական բացատրութիւնը կը դժուարիմ տալ, բայց կը թուի թէ հետեւեալն է: Կարնոյ շեշտը միւս բարբառներուն շեշտէն աւելի բարձր է, հետեւաբար անշեշտ վանկին ու շեշտեալ վանկին աստիճանաչափը աւելի մեծ է, միւս կողմէն ժամանակ արտասանութիւնը աւելի հանդարտ և երկարացուած ըլլալով՝ վայրէջքի ժամանակ ձայնը աւելի բաղմաթիւ խաղերէ կ'անցնի և դրեթէ երգ մը կը ձեւացնէ:» (Հայ Բարբառագիտութիւն, էջ 108):

Ուրեմն ըստ Աճառեանի Կարնեցիները կ'ըսեն. գուրա՛ն, եկեղեցի՛, վարժարա՛ն, և այլն, և քա՛ն, ցի՛, բա՛ն վանկերը աւելի բարձր հնչումով կ'արտասանուին քան նախորդները:

Ահաւասիկ այս կէտին շուրջ ալ Աղբալեանի անաւարկելի քըննադատութիւնը.

«Արդ՝ Հ. Աճառեանի ասելով բառերի վերջին վանկն է, որ շեշտը ունի է Կարնոյ բարբառում: Ամեն մի բառ վերջանում է իր վերջին վանկով. հետեւապէս Կարնոյ բարբառի մէջ բառերը վերջանում են շեշտուած վանկերով: Եթէ այդ վերջին վանկն է իրօք, որ շեշտ են շեշտուած վանկերով: Եթէ այդ վերջին վանկն է իրօք, որ շեշտ է առնում, ապա այլեւս չկայ և չի կարող լինել ոչ մի «վայրէջք» և ոչ ձայնի ճաղճաթիւ խաղերէ անցում», քանի որ շեշտուած վանկը վերջինն է և այլեւս տեղ չկայ ո՛չ իջնելու, ո՛չ անցնելու: Եթէ բառերի առաջին վանկը շեշտը կը ինչպէս պատահում է «շատ անգամ» Տրապիզոնի և Համշէնի բարբառներում և օրինակ՝ արտասագամ՝ Տրապիզոնի, այս դէպքում դեռ եւս կարող էր խօսք լինել ե՛ւ նէին վա՛րժարան, այս դէպքում դեռ եւս կարող էր խօսք լինել ե՛ւ «վայրէջքի» և «բաղմաթիւ խաղերէ» անցման մասին. քանի որ մինչև հիւ բառի վերջը դեռ երկու վանկ ունինք արտասանելու: Բայց Հ. Աճառեան պնդում է, թէ Կարնոյ բարբառն իբր Կը ճիւղի բարբառ, բառերի վերջին վանկն է շեշտում, եթէ այդպէս է՝ «վայրէջք» լինել չի կարող...»

«Կարծում եմ պարզ է, որ Հ. Աճառեանի կարծիքները մեր կենդանի բարբառների շեշտադրութեան մասին ճշգրիտ են, հակասական և վերաստուգման կարօտ:» (Հայր. Ամս. նոյն տեղը, էջ 70):

Աղբալեան մաղթանք կը յայտնէ իր այս կարեւոր խնդիրը հետազոտութեան նիւթ դառնայ իրեն. Հայաստանի մէջ՝ ուր կ'ապրին հոծ զանգուածներ, որ կը խօսին Կը ճիւղի բարբառներ: «Այնտեղ իրար մօտ ապրում են Սասնոյ բարձր լեռների, Մոկս ու Շատախի

խորին ձորերի և Մուշ ու Բագրեւանդի դաշտերի հաղարաւոր բնակիչներ: Քանի ղեռ բոլորովին խմբարուած չեն նրանց բարբառները այն խառնարանում, որ Հայաստան է կոչւում՝ պէտք է շտապել պարզելու շեշտադրութեան խնդիրը:» (էջ 70)

Հանգուցեալ բանասէրը կը յիշատակէ իր անձամբ կատարած քանի մը փորձերը յօդուածաշարքը դրած ատենը Եգիպտոս գտնուող Հայերու մօտ՝ որոնք ծագումով էին Տրապիզոնցի, Կարնեցի, Խարբերդի Եղէգ գիւղէն, Մշոյ Արուշ գիւղէն, բոլորն ալ Կը ճիւղին պատկանող, և կը նշմարէ որ բոլորն ալ վերջընթեր վանկին վրայ կը շեշտեն: Սխալ է ուրեմն Աճառեանի բացարձակ պնդումը թէ Կը ճիւղին բոլոր բարբառները վերջին վանկին վրայ կը դնեն շեշտը:

Ում նիւղին համար. — Աճառեան յիշատակած էր շեղումները իր բանաձեւած կանոնին և անոնց պատճառ կը վերագրէր, ինչպէս ըսինք արդէն, Կովկասեան լեզուներուն ազդեցութիւնը: Աղբալեան հոն եւս բարակ մաղէ կ'անցնէ հայ լեզուաբանին տեսութիւնը, որմէ դժբաղդաբար քիչ ցորեն կ'անցնի մաղին տակը:

Կովկասեան լեզուներ ըսելով կ'իմացուին վրացերէնը իր բարբառներով և Կովկասեան շղթայի լեռնաբնակ ցեղերու լեզուները, ինչպէս օտերէնը, ինդուշերէնը, Լեզգիներու և Չէչէններու լեզուն և այլն:

Ճիշդ է որ վրացիները կը շեշտեն Ում ճիւղի բարբառներուն նշման, ըսելով կա'րի (դուռ), ծղա'լի (ջուր), ձա'լի (հարս), կա'ցի (մարդ), և այլն: Եւ Կովկասաբնակ բազմատեսակ ցեղերէն վրացիք միայն տեւական շփման մէջ գտնուած են Հայոց հետ տնտեսական, քաղաքական և մշակութային մարդերու մէջ: Բայց վրացիք կը բնակին Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան սահմաններուն վրայ և անմիջապէս կից են Գուգարքին և Տայքին: Գուլով միւս լեռնականներուն, որոնց լեզուն իր շեշտին տեղը պարտադրած կը համարուի, հայ հողերէն բաժնուած են Կուր գետի ընդարձակ հովիտով, որ կ'երկարի մինչեւ Կասպից ծովը: Եւ այդ ընդարձակ դաշտը ճախճախուտ և անմշակ էր հին ատեն, Խուսաց տիրապետութեան ժամանակ միայն դարձաւ մասամբ մարդաբնակ: Բայց Հայոց շփումը այդ վայրերու բնակիչներուն հետ չէ եղած լեզուական կամ մշակութային. անոնք կը յարձակէին մերձակայ հայ կեդրոններու վրայ և գերելէ գերփելէ յետոյ կը քաշուէին իրենց լեռներն ու ձորերը:

Արդ Ում ճիւղին բարբառները տարածուած են վրաստանի սահմաններէն մինչեւ Ատրպատական, բռնելով Արարատեան դաշտը և Շարուրը մինչեւ հին Զուղա, և անցնելով Արաքսը՝ մինչեւ Ղարաբաղ: Այս ընդարձակ տարածութեան վրայ կը գտնուին գիւղեր որոնց ազգարնակչութիւնը տեղահան չէ եղած և անշարժ մնացած կը համարուի, աւելի հին քան Հայոց գիրն ու գրականութիւնը՝ Սիւնիքի, Ար-

A II 80551

1887
1888

տախի, Գողթնի լեռներուն մէջ. հոն կան նաև Հայոց քաղաքական և մտաւորական կեդրոնները՝ Արարատեան դաշտին մէջ:

Միւս կողմանէ նկատի առնենք որ Հայաստանի հողին վրայ չկան ո՛չ վրացական և ո՛չ լեռնական ցեղերու գաղութներ: Ոչ իսկ հատ-հատ գիւղեր կան, մանաւանդ Սիւնիք և Արցախ: Լեռնականներուն լեզուն իմացող հազիւ թէ մէկ երկու մարդ գտնուէին վայոց ձոր, Սիւնիք, Արցախ, Տաշիրք և Այրարատ: շատեր այդ ազգերու անունը լսած են, բայց աչքով տեսած չեն ո՛չ վրացի, ո՛չ ինգուշ, ո՛չ օս և ասոնց նմաններ. քուցէ կռուած էին անոնց դէմ, բայց ո՞ւրկէ ուր գիտնալ անոնց լեզուն, մանաւանդ Սիւնիքի, Արցախի և Գողթնի մութ ձորերուն և անտառներուն մէջ: Գրեթէ նոյն վիճակն էր վերջերս տա-կաւին, կային թէեւ երկաթուղի և խճուղի:

Այսպէս ըլլալով ազգաբնակչական շփումի տուեալները, միթէ տարօրինակ չէ՞ Աճառեանի մեկնութիւնը: Ի՞նչպէս կարելի է որ Սիւ-նիքի ազգաբնակչութիւնը վայրենացոյն և ճիւղաբարոյն (կորիւն) շըր-ջաններուն մէջ, Ս. Մեսրոպի և յովնաթաներուն հետ գրաբարը լսող ու խօսող, երգող և հետեւաբար վերջին վանկին վրայ շեշտ դնող Սիւ-նեցի ժողովուրդը, — եթէ ճիշդ է վերջին վանկի շեշտին վարկածը —, կարողացած չըլլայ պահելու իր աւանդական շեշտը և ենթարկուի կովկասեան ցեղերու շեշտադրութեան եղանակին. ցեղերու, որոնց լե-զուն կը լսէր ան հազուադիւսորէն և ոչ ամենքն ու ամեն տեղ. ցե-ղերու, որ Հայաստան կուգային մեծ մասամբ իբր աւարառուներ:

Աւելին կայ. քանի որ երեւանի բարբառն իսկ ըստ Աճառեա-նի փոխած է շեշտին տեղը, ըսել է թէ Արարատեան դաշտը, քաղա-քական և մտաւորական կեդրոն, չէ կարողացած ո՛չ իր ոստանիկ լեզ-ուին շեշտը պահել, ո՛չ նպաստել համացեղ ժողովուրդներու շեշտադ-րութեան պահպանման. թէեւ անոնք աւելի յաճախ կը շփուէին իրա-րու հետ քան թէ օտարներու: Եւ ասոր փոխարէն կ'ենթադրուի թէ լեռնաբնակ խառնիճաղանճ ցեղեր, երբեմն երեւալով մեր երկրի մէջ, իրենց շեշտադրութեան եղանակը պարտադրեր են մեզ՝ Գանձակէն և Պարտաւէն մինչեւ Գողթն, և ստիպեր են որ մայր ու մանուկ իրենց մայրենի բարբառը շեշտադրեն լեռնականի պէս: Պոնտոսի Լազերը մինչեւ իսկ մայրենի լեզունին կորսնցնելով՝ պահեր են իրենց աւան-դական շեշտադրութեան եղանակը, իսկ Հայերը հայ մնալով՝ փոխեր են իրենց շեշտելու կերպը:

Աճառեան և իր նմանները այն աստիճան առաջ գացած են որ, իրենց անհիմն տեսութիւնները պաշտպանելու համար՝ այսինքն օտար լեզուի ազգեցութեամբ շեշտադրութեան փոփոխութիւնը, ենթադրած են որ Արցախի, Սիւնիքի և Գողթնի բնակիչները, մեծազանգուած ցե-ղերէ բաղկացած, հայեր չեն, այլ հայացած լեռնականներ, որոնք ըն-

17
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՍԵՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՍԵՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

դարձակ տարածութեանց վրայ ցրուած՝ ամենէն շատը 1000 տարուայ մէջ այնպէս հայացած են, որ ոչինչ անհամ են իրենց մայրենի լեզուէն՝ բոցի իրենց շեշտելու եղանակը։ Մինչդեռ ըստ նոյն տեսարաններուն, Ուղիացի չորս-հինգ գիւղ (Նիժ, Վարդաշէն և այլն, Նուխի շրջանին մէջ), թառած կովկասեան լեռներու հարաւային ոստերուն և Հայոց հետ քրիստոնեայ դարձած՝ 1500 տարիէ աւելի ապրեր են այլապիսի և այլաբարբառ լեռնցիներու մէջ և դարերը ճեղքելով՝ անմոռաց պահեր են իրենց մայրենի լեզուն։

Ահաւասիկ այս մասին Ա. Մեյյէի խօսքը որ հիմնուած է Աճառեանի հետազօտութեանց վրայ. «Յատկանշական է որ հարաւային կովկասեան լեզուները վերջընթեր վանկը կը շեշտեն և թէ վաղուց Ղարաբաղի և Ագուլիսի հայ բարբառները, որ հայացած կովկասեան բնակչութեանց բարբառներն են, վերջընթեր վանկի շեշտով փոխանցեցին դասական հայերէնին վերջին վանկին շեշտը։ Ամենէն հաւանականը սա է թէ շեշտին՝ վերջընթեր վանկին վրայ՝ նախադրական հաստատումը արդիւնք է մեծ մասամբ հայացած բնիկ ազգարբնակչութեանց ազդեցութեան, — որոնք, կովկասեան լեզու խօսող այսօրուան բնակիչներուն նման, վերջընթերին վրայ կը դնեն շեշտը. արդէն վերջընթերը ամենէն յաճախակի շեշտուող վանկն է մեզ ծանօթ լեզուներու մէջ.» (*Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique*, 2րդ տպ. 1936, էջ 23)։

Աղբալեանի հետ հարցնենք հիմա Աճառեանի, Մեյյէի և անոնցմէ առաջ Հիւրշմանի թէ ո՞ր տեղէ գիտեն որ հայացած բնիկները կը շեշտէին լեռնական ցեղերու նման։ Այս բոլոր օժանդակ տեսութիւնները կը յօրինեն այն պատճառով որ միանգամ ընդ միշտ համոզուած են թէ գրաբարի շեշտը բառերու վերջին վանկին կը զանրէր և ուրեմն վերջընթեր վանկին շեշտադրութիւնը եկամուտ է և ձեւացած է օտար ազդեցութեան տակ։

Աղբալեան կը հարցնէր տակաւին. «Եւ չգիտես, թէ ի՞նչ հիման վրայ հնդեւրոպական ուրիշ լեզուներ կարող էին շեշտել վերջընթեր վանկը, իսկ մեր գրաբարը չէր կարող. ինչո՞ւ. յունարէնը կարող էր շարժուն շեշտ ունենալ, իսկ գրաբարը — ո՛չ»։

Յարդ ամփոփածս պատճառաբանութեանց վրայ հիմնուելով Աղբալեան իրաւունք ունէր վճռելու թէ Հայոց հին ու նոր լեզուի շեշտը վերջին վանկին վրայ չէ եղած և չէ և թէ մեր արդի բարբառներու շեշտադրութեան եղանակը բնիկ է և հին օրերէն կուգայ, գուցէ Ուրարտական ժամանակներէ և հաստատուն մնացած է այնպէս որ ժողովրդական երգի երաժշտական շեշտն իսկ բառերու շեշտին կը հետեւի։

Տա՛նում եմ, ա՛յի ջան, տանա՛ւմ եմ,
Ի՛նձ իմ եա՛րից հա՛նում եմ։

Հարկ է հոս արտադրել Աղբալեանի եղբայրացութիւնը, ուր երեւան կու գայ միեւնոյն ատեն իր ուղեցոյց սկզբունքներէն մին, նոր հայուն մէջ հինին վերապրիլը:

«Ոչ մէկ հիմք կայ ենթադրելու, թէ գրաբար խօսող մեր նախահայրերը ուրիշ շնչադրութիւն ունէին քան այսօրուան մեր բարբառները: Եթէ կան բարբառներ (ինչ որ տարակուսական է) որ բառերի վերջին վանկն են շնչադրութիւնը — ապա նրա՛նք են շնչած աւանդական ճամբից, գուցէ թուրքերէնի աղղեցութեան տակ, որ ինչպէս տեսանք, բառերի վերջին վանկն է շնչադրութիւնը: Վերջընթեր և ուրիշ վանկերի շնչադրութեան եղանակը մեր բնիկ շնչադրութեան ձեւն է: Թէ հին հայը, որ խօսում է գրաբար և թէ այսօրուան Հայերը, որ խօսում են տարբեր բարբառներ՝ շնչի տեսակէտով հարազատ ժառանգորդ են մեր հեռաւոր նախահայրերի:» (Հայրենիք Ամս. նոյն տեղը էջ 74-74):

Աղբալեան քանիցս փաստած է թէ բաղմամբիւ մարդերու մէջ այսօրուան հայը հարազատ ժառանգորդն է իր նախահայրերուն: Հոս երախտապարտ ենք իրեն որ ձեռքովը վերցուց մեր լեզուի հետազօտութեան հոսանքին առջեւ ինկած վերջին վանկի շնչադրութեան ծանր ժայռը, ըստ իր տեսողութիւնի. հիմա հետազօտութիւնը կրնայ ազատ ելք առնել: Եւ իրօք Աղբալեան բացուած առաջաստիներով հետապնդած է իր խուզարկութիւնը շնչադրութեան ծովուն վրայ:

* * *

Եւ ահա Աղբալեան կը քննէ մի առ մի հոլովներու և բայերու ձեւերուն կաղմութիւնը և շնչադրութեան օրէնքի միջոցով երեւան կը հանէ սղած կամ անհետացած ձայնաւորներ (սղած և անհետացած նոյն բանը չեն, սղումը անհետացման առաջին քայլն է, որ միշտ վախճանին հասած չէ): Մեր այբուբենին ը գիրը մեծ դեր կը խաղայ: Շնչի միջոցով կը բացատրէ Աղբալեան հոլովներու մէջ կարգ մը բառերու կրկնակ ձեւերը, որ գոյութիւն ունին գրաբարի մէջ և տարբեր կաղմութիւն կը մատնանշեն նաև դասական լեզուի և բարբառներու մէջ, որ պահած են ինչ որ բնական ձեւն էր նախագրական շրջանին: Մեր բանասէրը կը հետապնդէ շնչի տեղը միջարկութեանց մէջ, բնածայն և կրկնաւոր բառերու մէջ, որ նոյնպէս շնչի և անոր պատճառած սղումներուն կամ անհետացումներուն հետեւանքով կրկնած ձեւեր կ'ըստանան նորագոյն երանգաւոր իմաստով: Կը շարունակէ իր խուզարկութիւնը պարզ խօսքերու մէջ, պարբերութիւններու և երգերու մէջ:

Աւա՛ղ, յօդուածի մը հանդամանքը չի ներեր որ ներկայացնեմ աշս բոլորը՝ համեմուած Աղբալեանի յօդուածաշարքին մէջ հոգեբա-

նախան՝ լաւ գիտողի ստուծ իւններով և բացատրութիւններով: Եւ այս պատճառաբանութիւններուն մէջ կը յինուի մեծ լեզուաբաններու, մասնաւորապէս Ա. Մեյէի հանճարեղ գրութիւններուն վրայ: Այս յօդուածաշարքին մէջ հաստատած իր կառուցումը Աղբալեան կիրարկած է այլուր և նոր արդիւնքներ ձեռք անցուցած ձեւերու կազմութեան և կարգ մը բառերու ստուգաբանութեան մասին:

Հասնինք իսկոյն ներկայ յօդուածաշարքին ընդհանուր եղբակացութեան:

«Մեր ընդարձակ հետազոտութեան իրր եղբակացութիւն կարող ենք ասել, որ հայոց լեզուի երեսը կայուն չէ եղած եւ չէ: Նա կախուած է արտաբերութեան տարազներից: Այս տարազներն են, որ կայուն ելիւեջ ունին: Լեզուակիւն զանգուածները երեսում են այդ տարազների համեմատ:»

Կցենք նաեւ հետեւեալ բացատրութիւնը. «Շեշտական այս կացութիւնը վաղնջական է: Միայն մեր լեզուն չէ, որ այդպէս է եղած և այդպէս է այսօր: Հնդեւրոպական նախալեզուի շեշտը շարժուն է եղած: Այդպէս է եղած նաեւ սանսկրիտ և նախադերման լեզուի շեշտը: Այդպէս է այսօր լեթական և սլաւ մի քանի լեզուների շեշտը: Առանց ապացոյցների բերելու կարող եմ ասել, որ մեր շեշտադրութիւնը նման է սլաւականին: — Ռուսերէն լեզուի մասին կարող են ստուգել ասածս:» (Հայրենիք Ամս. 1929 մարտ, էջ 165):

Ընթերցողին ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ ընդգծած տողերու վրայ: Աղբալեան տապալեց լեզուաբաններուն սխալ զեւեղած և այսպիսով յառաջխաղացքը արդիւնդ վերջին վանկի շեշտադրութեան ժայռը. բայց ո՞ւր փոխադրեց զայն. վերջընթեր վանկի՞ն, կամ անոր նախորդի՞ն, կամ արդեօք երբեք վերջին վանկին:

Ոչ, կայունը երեսը չէ՝ այլ ելիւեջը. ելիւեջն իր կարգին որոշեց չունի ինք իրեք, հապա զայն կը ստանայ արտաբերութեան տարազն: Այս է Աղբալեանի եղբակացութեան իմաստը. իր վերջին յօդուածին նախորդ էջերը պատրաստած էին զայն լաւ ըմբռնելու: Բազմաթիւ օրինակներ ներկայացնելէ յետոյ, ըսած էր (նոյն տեղը, էջ 160) .

«Ուստի ասել թէ մի բառ այս ինչ շեշտն ունի՝ իսկապէս նշանակում է ասել, թէ նրա այս ինչ ձեւը այս ինչ շեշտն ունի. և ուրիշ ոչինչ: Այդ նոյն բառը մի ուրիշ ձեւի մէջ կարող է տարբեր շեշտ ունենալ և ոչ ոք կարող է ասել թէ այս նոր շեշտը նոյն բառինը չէ: Ասում ենք, «խօսի՛ր». բայց նաեւ «խօսե՛ցի»: Ո՞րն է «խօսել» բայի շեշտը:— Ե՛ւ մէկը և՛ միւսը. միայն թէ մէկը մի՛ ձեւի շեշտն է, միւսը՝ միւս ձեւի: Բառերը եւ ձեւերը որոշեց չունին, նրանք երես են առնում նալած իրենց ձեւին ու տեղին խօսքի մէջ:» (Արտաբերութեան տարազը բառին ձեւն է և զայն պարունակող խօսքը):

Ընդգծած բանաձևերն իս հայ շեշտադրութեան ոսկեայ կանոնն է, զոր Նիկոլ Աղբալեան շատ յաջող կերպով արտայայտած է և փաստած:

Կը ցաւինք որ Ա. Մեյյէի հայերէնի բաղդատական Բերականու-
թեան վերաքննութեան ատեն Աղբալեանի տեսութիւնը նկատի չէ առ-
նուած. Աճառեանի կարծիքները արդէն հինցած էին այն ժամանակ:
Բայց արդեօք ինք Աճառեան, վերջին տարիներու հրատարակած լեզ-
ուաբանական և մանաւանդ բարբառագիտական աշխատանքներուն
մէջ, նկատի առած է Աղբալեանի խորունկ հետազօտութիւնը, չենք
զիտեր, ձեռքի տակ չունենալով զանոնք ամբողջովին. անհաւանական
է որ Երեւանի մէջ Աճառեան Հայրենիք Ամսագիրը ձեռքի տակ ունե-
ցած ըլլայ և կամ կարելիութիւնը զայն յիշելու իր անունովը:

Աղբալեան, վերջին բանաձևին առիթով, հարց կու տար թէ ին-
չո՞ւ բառերը շեշտ կ'առնեն և թէ ինչո՞ւ անոնց շեշտը շարժուն է:
Այս կարեւոր կէտը, — զբուն խնդիրը՝ կ'ըսէ ան—, պիտի ուսումնա-
սիրենք յաջորդ անթահատուածին մէջ:

2. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈՏԸ

Ըսի թէ շեշտի դոյութեան և շարժականութեան պատճառը քըն-
նելու կը ձեռնարկէ Ն. Աղբալեան իր հետազօտութեան վերջին յօդ-
ուածին մէջ և ասոր համար կը տարուի ուսումնասիրելու ընդհանուր
առմամբ լեզուի, խօսքի ծաղման հարցը: Նոյն խնդրոյ անդրադար-
ձած է այլուք՝ բառերու կազմութեան, իմաստառութեան և ձևին ու
իմաստին կրած հսկողոյթին առիթներով: Հոն երեւան կու գայ Աղ-
բալեանի լեզուաբանական միթոսը, իր յատկանշական գերազանցու-
թեամբ, մերթ եւս տկարութեամբ:

Ահաւասիկ մեր բանասէրին տեսակէտը լեզուի ծագման մասին.

«Կարծում եմ ոչ ոք կարող է հակաճառել, եթէ ասեմ, որ մար-
դու մէջ անասունը աւելի հին է քան ասունը: Կարելի է հաստատա-
պէս պնդել, որ մեր մէջն եղած «մարդը» մշակոյթի արդիւնք է և հա-
մեմատաբար նոր երեւոյթ է: Այն կենդանին, որ յետագային մարդ
դարձաւ, անշուշտ իր ներքին աշխարհն արտայայտում էր զանազան
ձայներով: Մինչեւ իսկ շունը, որ շուն է, հաշիւու զանազան կերպեր
ունի, որ մեր ժողովուրդը տարբերում է և որակում յատուկ բառե-
րով. «մարդահաչ» «գելահաչ» (գայլահաչ), «լուսնահաչ»: Երբ փայ-
տով կամ քարով զարկում ենք շանը, նա մի ոտը վեր քաշած փախ-
չում է և «կալանչում». նա ցրտից «վընդըտում է» և այլն:

«Արդ՝ մարդն եւս, երբ կենդանի էր և անասուն, իր ներքին աշ-
խարհն անշուշտ այս կարգի անյօդ ձայներով էր արտաբերում: Կեն-
դանական ձայները սակայն, թէեւ յօդաւոր չեն, բայց կշռոյթ ունին:
Շան հաչոցի մի կշռոյթ կայ, ինչպէս աքաղաղի կանչի մէջ: Նրանց
անյօդ ձայները իրենց հատածները ունին, իրենց վերին ու ստորին

խաղերը, իրենց շնչառություն ու անշնչությունը: Մարդ-անասունի այդ խառն ձայներն էին, որ յնտազային տարզուելով դարձան տրոհելի հընչիւններ և իրենց խմբումներով առաջ բերին յօղաւոր բառեր: Հին կշռոյթները փոփոխութեան ենթարկուեցին, բայց մնացին կշռոյթ: Ինչպէս մեր ողնաշարի վարի ողները գնալով տափակցան ու փոքրացան, բայց այդ հանգամանքն արգելք չէ, որ նրանք մեր երբեմնի պոչը նկատուին: Թէեւ կարճացած՝ բայց և այնպէս՝ պո'չ, այնպէս էլ կենդանական մեր վաղեմի կշռոյթը թէեւ փոփոխուեց, բայց մնաց կշռոյթ: Մեր խօսելն, անշուշտ, ոչ շան հաջոց է, ոչ առիւծի մոնչոց, բայց նրանց նման մեր խօսքը շարունակուած է կշռոյթ ունենալ: Մի ժամանակ անասնական խառն ու անորոշ ձայներ էին, որ կշռոյթով արտաբերուած էր մարդու բերանը. հիմա յօղաւոր ձայների որոշ խմբումներ են, որ արտաբերուած է նոյն բերանը նոյնպէս կշռոյթով: Կշռոյթը մի ձեւ է, որի մէջ ժամանակն ու մշակոյթը լցնում են տարբեր բովանդակութիւն: Փոխուած է մարդու մարմնի համաչափութիւնը. մեծցած է գանկի պատեանը, նրբացած են նկարդն ու ոսկորը, մշակուած է ձայնական դորժարանը, փոխուած են կրծքի վանդակը և թոքերի տարողութիւնը. սրանց զուգահեռ փոխուած են ձայները և բաղմացած կշռոյթի երանգները: Ստեղծուած է մարդկային լեզուն, որ ազնուացած կենդանու բերանից է դուրս գալիս. բայց իր հեշտմը կենդանական երեւոյթ է և կշռոյթի ենթակայ: Այսպիսով արտաբերական կշռոյթներն աւելի հին են քան լեզուն: Լեզուն յարմարած է կշռոյթին, որ տիեզերական երեւոյթ է. նա վարում է և՛ աստղերը երկնքում, և՛ զարկը մեր երակի, և՛ ելուէջը մեր շնչառութեան:» (Հայրենիք Ամս. 1929 մարտ, էջ 160 161):

Չժանրանանք առժամաբար այս ընդարձակ մեկնաբանութեան խախուտ հիմերուն վրայ և մեքերնիս պահենք մի բան քե լեզուն ինքնին յօղաւոր ձայներու որոշ խմբում է, զոր բերանը կ'արտաբերէ կշռոյթով.— քե հնչումը կենդանական երեւոյթ է ինքնին եւ ենթակայ է կրեւոյթի: Յիշենք իսկոյն Աղբալեանի՝ հոս արտադրած մէջբերումիս յաջորդող հասուածը ֆրանսացի մասնագէտի մը հեղինակութեան վրայ կոթնած. ընդգծումները մեզմէ են.

«Արտաբերութիւնն այսպիսով կշռոյթ ունի երգի նման: Նախնական լեզուն մի երգ է եղած և այդ յատկութիւնն իսպառ չէ կորած: Մեր խօսքը երգ է, թէեւ ոչ շատ գունագեղ, բայց բառական բաղմազան կշռոյթով: «Կարելի է ասել, գրում է Դը Լակուա, որ նախնական լեզուն երաժշտական զօրեղ շեշտ ունէր: Խօսքի երաժշտութիւնը զօրեղապէս մասնացուած էր այնպէս: Իսկ մի ուրիշ տեղ նա յարում է. «Մարդիկ երգած են իրենց զգացումներն աւելի առաջ, քան դարձած են ընդունակ խօսելու իրենց գաղափարները: Մեր նախնական լեզուն եւ

երածեսութիւնը միեւնոյն արსայայտութեան տարբերացումներն են: Այս արսայայտութիւնը նախ քան դառնար հաղորդակցութիւն, եղած է բացականչութիւն» (Henri Delacroix, *Le langage et la Pensée* 1924, էջ 116, 118): Եւ մենք տեսնում ենք, — կը շարունակէ Աղբալեան որ հետեւեալ գաղափարն ալ նոյն տեղէն տաւ —, թէ ինչպէս բուն կըրքերի ազդեցութեան տակ մարդկային լեզուն դառնում է որոշապէս հրաժշտական եւ արտաբերութիւնը ենթարկւում է նկատելի կշռոյթի: Բայց սովորական տրամադրութեան ժամանակ եւս մեր լեզուն հրաժշտական է եւ կշռոյթ ունի, կ'ընէ ոչ այնպէս ցայտուն, որ ամենքը նկատեն:» (Հայրենիք Ամս. նոյն տեղը էջ 161):

Շատ յաջող կերպով արսայայտուած է հոս կեռոյթին, այսինքն շեքսպիրն ու շարժական տեղը քե՛ բառին, քե՛ խօսքին մէջ, կամ արտայայտութեան տարադիրն մէջ, ինչպէս ըսինք նախապէս Աղբալեանին հետ:

* * *

Հիմա յիշատակենք Աղբալեանի անտրութիւնը լեզուի զարգացման մասին:

«Մեր բառերն ու քերականական ձեւերը իրար վրայ ղրդուած ու ծանրացած տարբեր խաւերի կոյտեր են, որ մի տեսակ լեզուագիտական պեղումների կարիք ունին՝ իրենց կերպարանքը լոյս աշխարհ բերելու համար: Որեւէ հնագոյն մի ձեւ նորոգուել, նորից մաշուել, նորից կարատուել եւ այդ վերջին ձեւով հասել է Ս. Մեսրոպին կամ մինչեւ մեր օրերը:» (Հայրենիք Ամս. 1928, յունիս, էջ 87): Այս ալ Աղբալեանի ուղեցոյց սկզբունքներէն մին է, որու վրայ կ'արժէ յապառիշ մի քիչ:

Ի՞նչ կ'ընենք մը կ'ապրին բառերը, ինչպէս լեզուն ընդհանրապէս, բայց որքան դանդաղ (*): Այդ կեանքին գլխաւոր հանգրուաններն են

Ծանօթ. — Աղբալեանի եւ իմ՝ գրողիս հոս արսայայտած տեսութեան դեմ առարկութիւն պիտի բերուի քերես խորհրդային Հայաստանի մէջ այս վերջին քանոնինգ տարիներուն ընթացքին կատարուած արագ այլակերպումը հայ լեզուին զանազան մարգերուն մէջ՝ ուղղագրութիւն, բառամբեր, ճառագրութիւն, տարադասութիւն եւ ամբողջական փոփոխութիւն մքերք, ճառագրութիւն, տարադասութիւն եւ ամբողջական փոփոխութիւն մեծածելակերպի եւ առարկայեացի: Պատասխանենք մեկ խօսքով որ մեր տեսութիւնը կը պահէ իր ամբողջ ուժը, վասնզի այդ այլակերպումները արդիւնք չեն բնականոն զարգացման, այլ բնագործիկ խաբարում՝ պատգամաւորի տակ իրագործուած: Այս բացառութիւնն իսկ՝ իր ծանօթ պատգամներով՝ կը փաստէ բնականոն հոլովոյթի՝ լեզուաբանական համար հարկաւոր եղող երկար ժամանակամիջոցի անհրաժեշտութեան ընդհանուր օրէնքը:

որ ուղենշելու կը աքնին լիզուաբանները: Դժուար՝ յաճախ անկարելի գործ է ասիկա. բայց այդ կեանքին գոյութիւնը իրողութիւն մըն է: Կը նախընտրեմ հրամայել ընթացողիս նիւթիս վերաբերող՝ Աղբալեանի մէկ ուրիշ հատուածը, որով կ'ըսկսէր իր «Դիտողութիւններ Հայոց լեզուի մասին» յօդուածաշարքը. ան Աղբալեանի գրչէն ելած լաւագոյն էջերէն մին է:

«Մեր մարմինը մենք բերում ենք անյիշելի դարերից:

«Այսօրուան գեղադեմ սիկինը եւ բարեկազմ պարոնը սերում են հին այրաբնակ եւ ծառաբնակ կենդանաւորայ գոյգից: Նիւտոնի հանճարը իբր կարողական գօրութիւն արդէն նսած էր քաղաքի մարդու գլխի մէջ, մէկը միւսի բնական զարգացումն է:

«Մարդկային մտածումը գործում էր եւ այն ժամանակ, երբ կենդանաձեւ մաշկն առաջին անգամ անողորկ կայծաբն սկսեց իբր գեմ գործածել:

«Նոյն մտածումն էր, որ կապուեց այս ու այն ձայնախմբին եւ քսեղծեց բառեր ու լեզու: Մեր այսօրուան յօդաւոր լեզուն իր տարբերակաւ է կենդանաձեւ մարդու անորոշ ձայներից:

«Լեզուն այլ բան չէ, քան ձայնական նշանների մի համակարգ, որ արտայայտում է մտքեր, զգացումներ ու կամք: Նա մտաւորական նիգի արդիւն է. եւ հետաւոր սերունդների մտաւորական աշխատանքը խնայած է այսօրուան լեզուի մէջ, ինչպէս մեր մարմնի եւ հոգեկան կարողութեանց մէջ խնայած է անհամար սերունդների փողափայտական նիգը:

«Ամեն մի նոր սերունդ փոփոխում է լեզուն՝ ձգտելով հաւասարիմ մնալ աւանդաբար ստացածին: Ոչ ոք կարող է տեսնել մազի կամ եղունգի երկարանալը, բեւեռ ամենքը կարող են նկատել թէ մազն ու եղունգը երկարացած են: Նրեւոյթի ընթացքը յաճախ մեզ չի երեւում, բայց արդիւնքը դիւրին է տեսնել:

«Մարդկային աչքն ու ականջը սահման չունին: Լարի քրքիռները պէտք է որոշ քանակ ունենան, որ ձայն համարուին եւ երանգները պէտք է որոշ գորութեան հասնին, որ գոյն նկատուին:

«Բայց այս չի նշանակում, որ նկատելի աստիճանների հասնելու համար ձայնն ու երանգը աննկատելի աստիճաններով չեն անցած: Այդպէս է եւ լեզուն. նա փոխւում է ամեն օր, ամեն ժամ, ամեն տեղ. բայց անընթաց չափով, աննկատ, մինչեւ տարիներ յետոյ նկատում ենք, որ լեզուները տարբեր են արդէն:» (Հայրենիք Ամս. 1928, փետ. էջ 79):

Նոյնպէս մէկդի դնենք աստիճանաբար զգեղադէմ տիկինին և բարեկազմ պարոնին՝ նախածնողներուն հանդամանքը, ինչպէս ըրինք քիչ առաջ լեզուի ծագման մասին Աղբալեանի ղեկավարած խախուտ հիմերու նկատմամբ: Ան շատ յաջող կերպով և պատկերաւոր ոճով արտայայտած է արտագրած հատուածիս մէջ, լեզուի մը ինչպէս եւ զայն կազմող բառերուն, կրկնենք աստիճանաբար՝ արտաբերութեան տարազներուն՝ անընթաց ձեւաւորումն ու այլակերպումը:

մերձակայ ժողովուրդներու լեզուներն ալ օգնութեան կը կանչէ. սա՛
առաջին հանգրուանն է խուզարկութեան: Յետոյ կը փորձէ ստացած
արդիւնքը ստուգել կամ մեկնաբանել ընկերարանական, կրօնական,
ծիսային և ժողովրդային խորհրդածութիւններով: Ինձ կը թուի որ
ամենէն աւելի այս վերջին հանգրուանն է որ կը կազմէ իր մեթոտին
յատկանշական տարրը՝ միանգամայն առաւելութիւնը և խոցելի կող-
մը: Քանի մը օրինակներով փաստեմ այս երանգաւոր գնահատականս:

Երեք բառի ստուգաբանութիւն և մէկ արտասանութեան մանկա-
կան երեւոյթ քննութեան պիտի առնեմ ներկայիս. կողովոցք, պաշ-
տել, հարազատ բառերը և քլուասուրիւնը:

* * *

Կողովոցք բառը նոր բառարանները կը դնեն իբր համապատաս-
խան ֆրանսերէն rotule և hochet բառերուն. առաջինը կը նշանակէ
ծունկի ոսկոր, թրքերէն տիզ դափաղը. երկրորդը՝ ընդհանուր առ-
մամբ խաղալիք, որ կը նշանակէ թէ՛ ակռայ հանող տղուն ձեռքը
տրուած կարծր առարկայ մը՝ ակռաշփելիք, թէ՛ վէգ՝ տղոց խաղի
ոսկոր, թրքերէն աշըդ: Մալխասեանց կարճ բայց լաւ կը բացատրէ.
«1. Ոսկորի փոսքրած գլուխ, որի մէջ մանուկ է այլ ոսկոր: 2. Խա-
ղալու վէգ:» Ըստ Մալխասեանցի սակայն հազուադէպ է բառը:

Այս բառի մասին ի պաշտօնէ խօսած է Հայր Հացունի Ռասսիա-
րակութիւնը հին հայոց բովո՞ գրքին մէջ (Վենետիկ, 1923), յատկացը-
նելով անոր երկու էջ՝ 282—283 և դայն ղետեղելով հին ժամանակ-
ներուն հայ տղոց խաղալիքներուն մէջ: Փրոֆ. Հ. Աճառեան իր «Հա-
յերէն Արմասական բառարան»ին մէջ կ'ամփոփէ միայն Հացունիի
տուեալները: Թեպետեւ լոյս ընծայած է Աղբալեանի յիշելիքս յօդ-
ուածէն վերջ իր Գ. հատորը որ կը պարունակէ մեր քննած բառը և
միայն 1935ին է. հատորը, լրացումներով, երկու քին մէջ ալ Աճառեան
կ'անդիտանայ Աղբալեանի ուսումնասիրութիւնը, տպուած Հայրենիք
Ամսագրի մէջ 1927ի մարտի պրակին մէջ, էջ 56-60:

Մեր բանասէրը կ'ընդունի Հացունիի հետ թէ կողովոցք բառին
մէջ կայ կողով արմատը: Այս արմատին զանազան ձեւերուն՝ կովովի,
կովոպ և կոռովի իմաստներն ու դործածութիւնները գրաբարի և բար-
բառներու մէջ կը մանրամասնէ, յիշատակելով յունարէն համապա-
տասխանը հին թարգմանութեանց մէջ, և կը հասնի հետեւեալ եզրա-
կացութեան.

«Այսպիսով մենք ստանում ենք կողովի բառի բուն իմաստի բոլոր
ճիշդաւորումները, կողով — նախապէս նշանակում էր դանկ, գլուխ.
ուստի՝ կողովոցք — գանկի խաղ, «կեֆալէ», գլուխ: Գանկը խելքի ա-

մանն է, նրա տուփը. ուստի՝ կողովի կամ կոլովի — կողով. տուփ: Գանկը կամ գլուխը կլոր են, ուստի կողովի — գունդ, գնդակ, «կոլոֆոն»: Խուխը գնդակաձև է վայր ընկնում, ուստի՝ մի կողովի թքուք մի կողովի խուխ: Գոմշի կուն գնդաձև է — ուստի կոռովի, կոռովիել: Նկատենք նաև, որ գունդ բառն ինքը նշանակում է գլուխ. նա կունդ բառի մի տարբերակն է, որ նշանակում է գլուխ և հանդիպում է Խորենացու պատմութեան մէջ: «Կունդ Արամազդ» գրում է նա, (Ա, ԼԲ) այսինքն՝ գլուխ Արամազդ. ինչպէս այսօր ասում են գաւառներում «գլուխ գինի ա», այսինքն՝ լաւագոյն, ամենալաւ, առաջնակարգ գինի: Այդ բառն ապրում է ժողովրդի բերանում. ասում են. «Կնդով անել», այսինքն գլխով անել, համաձայնութեան նշան տալ գլխով. «Կնդել», որ է «կունդել», այսինքն գլուխը տակից խուղել, գլխին մազ չթողնել. «Կունդ ու կծիկ», այսինքն՝ անդամալոյծ: Ձեւի կողմից նոյնպէս գունդ եւ կունդ նոյն բառերն են, նկատելով որ գ և կ լծորդ են բոլոր դիրքերում. բառի սկիզբը՝ կուգամ — գուգամ (Թիֆլիս). բառի միջին՝ ընկեր — հընգեր (Երեւան). բառի վերջին՝ կնիկ — կնէյգ (Ղարաբաղ): Այսպիսով կողովոցք գնդախաղ թարգմանենք թէ գանկախաղ՝ մենք նոյն բանն ասած կը լինենք. քանի որ «կոլովի» գունդ է, իսկ «գունդը» — կունդ, այսինքն՝ գլուխ, գանկ:» (Հայրենիք Ամս. 1927 մարտ, էջ 57—58):

Ո՛րկէ կուգայ կողովոցք բառը. փոխառութիւն յունարէն կոլոֆոն բառէն, բայց աղաւաղուած և հայկական ածանցով հայացած, ինչպէս համամիտ էր ընդունելու Հացունի ('Խասիարակութիւնը հին հայոց եով, էջ 282—3), — թէ՞ բնիկ հայ բառ: Աղբալեան կը միտի ըսելու թէ խաղը և բառը փոխառութիւն չեն. խաղը համամարդկային է, ինչպէս պիտի ապացուցանէ մեր ընելիք մէջբերումը, իսկ բառը՝ հնդեւրոպական ժառանգութիւն, հայ միջովայրի մէջ փոփոխուած: Աղբալեան կը մատնանշէ կողովի արմատին, ինչպէս նաև յօդուածին վերջը անոր զուգահեռներուն ածանցեալ ձեւերը՝ կողովել, կոլոպել, ուրկէ կղպել, նախ կողովի մէջ դնել՝ և անկէ տուփի և ուրեմն փականքի, կղպանքի տակ դնել. — տակաւին կողոպուտ՝ և առոր մերձակայ իմաստով՝ կապուտ, կապել, դիակապուտ և այլն: Այս յիշածներու առաջին շարքին յոյն և ռուս համապատասխաններն ալ կը թուէ:

Այս բոլորը պիտի ընէր ռեւէ հմուտ լեզուաբան, Աղբալեանէն ալ աւելի գիտնականօրէն, ճշգրտօրէն: Սակայն հոս կ'ըսկսի ցայտումը մեր հանգուցեալ բանասէ՛րին մեթոտին գերազանցութեան՝ բարբառներու ընդարձակ ծանօթութիւն, ընկերաբանական հետաքրքրութիւն, որոնց կը միանան մտքին ճկունութիւնը, արուեստագէտի թռիչքը և սուր հոտառութիւնն ու կռա՞ւումը. ֆրանսերէն լեզուով պիտի ըսէի *artiste* և *intuitif*: Իրե՛ն տամ խօսքը.

«Բայց սա կողոփոցքը ի՞նչ տարօրինակ խաղ է, որի անունը գանկ է և գլուխ:

«Քննութեան առնենք մի քանի ոճեր, որ դործ է անում մեր ժողովուրդը՝ առանց անդրադառնալու իր տառի բուն իմաստին: «Տարան, մարդու գլուխը կերան» ասում է նա, այսինքն՝ մարդուն տարան սպանեցին: «Ոնց որ տեսնում եմ՝ դուք իմ գլուխը պիտի ուտէք», այսինքն՝ մահուանս պատճառ պիտի դառնաք: «Գլուխը սըխտորեցին», այսինքն՝ սպանեցին: «Գլխակեր», այսինքն՝ մէկի մահուան պատճառ: «Գլուխն աղը դնել», «գլուխը խաշել», այսինքն՝ սպանել: «Գլխիս միսը կերաւ», այսինքն՝ ձանձրացրեց: (Եւ այլն, և այլն. տե՛ս Ս. Վ. Ամատունի՝ Հայոց բառ ու բառի, էջ 136, 139, 143:)

Մեր բարի տառերը ձկան գլուխը տան փոքրերին են տալիս ուտելու, ասելով՝ «Ս՛ու կեր, որ դո՛ւն իմ գլուխն ուտես, ո՛չ թէ ես քունը», այսինքն՝ որ դո՛ւ ինձանից շատ ապրես:

«Ի՞նչ խօսքեր են սրանք և ո՞ր դարերից են դալիս: Սրանք փոխաբերութիւններ չեն: սրանք մարդակերութեան շրջանի մնացորդներ են: Դուք տեսնում էք, որ մարդու գլուխն ուտում են, խաշում են, աղն են դնում, որ չհոտի, սխտոր են ցանում վրան: Հետաքրքրական է յատկապէս «գլխիս միսը կերաւ» բացատրութիւնը, որ ձանձրոյթ է նշանակում: Անշուշտ մի ձեռք կամ մի ոտք ուտելն աւելի արագ կատարուող դործ էր, քան մի գլուխ ուտելը: Ոչխարի գլուխը կարգին ուտելը մի վարպետութիւն է, որ խաշի (քեալլա փաշա) սիրահարները գիտեն: Բազմաթիւ մանր մկաններ կան գանկի խողովաների մէջ որ պէտք է խնամքով հանել: Իսկապէս մի երկար և ձանձրալի աշխատանք: Ահա թէ ինչու «գլխի միսն ուտել» նշանակում է ձանձրացնել: Գուցէ մեր այսօրուան մամիկների նման՝ մարդակերութեան շրջանի հասակաւորները մարդու գլուխը տալիս էին երեսաներին, որ իրենց փոքրիկ մատներով աւելի լաւ կարող էին գանկը մաքրել իր մկաններից: Մարդու միսը լափելուց յետոյ բնական է, որ ոսկորը նետում էին մի կողմ. նետում էին և գանկերը, որ դառնում էին մեծի և փոքրի խաղալիք: Կուտակուած եռանդը սպառում էին թաւալելով գանկերը ոտով կամ փայտով, հին օրերի ֆուտբոլն ու մականախաղը:

«Ժամանակները փոխուեցին. մարդակերութեան շրջանն անցաւ. բարքերը մեղմացան: Այլեւս «կունդ» չէին խաղում կամ «կողոփ» թաւալում: «կունդը» դարձաւ գունդ կամ գնդակ, գանկախաղը՝ գընդակախաղ, բայց բառերը դեռ պահում են այդ խաղերի բարբարոս ծագման հետքը, իսկ ոճերը դեռ խօսում են այդ շրջանի մասին:» (Հայրենիք Ամսագիր 1927 մարտ էջ 58—59):

Ընթերցողը համոզուեցաւ անշուշտ ինծի պէս թէ ո՛րքան թելադ-

տէրը տանի: Իսկ «կապուտ»ը մերկացնելու իմաստ է ստացել և նոյնացել բռնութեամբ պոկելու գաղափարին հետ, տալով մեր կապսել բայը, որ կապուտ-ել է և հիմա նշանակում է խել, սեփականել աշխրաւաբար:» (նոյն տեղը, էջ 60)

Աղբալեան կը փակէ իր յօդուածը սա խորհրդածութեամբ. «Ահա թէ ինչ կռամաններ (զիգզագ) է տալիս ժողովուրդի ստեղծագործ միտքը և թէ ինչ նորանոր իմաստներ է լցնում պատմութիւնը հին բառերի ամանների մէջ»:

Լեզուաբան խուզարկուն ալ՝ օժտուած Աղբալեանի վարպետ բերիչով կը պեղէ և երեւան կը հանէ դարերու կոյտին տակ ծածկուած զանազան ընկերաբանական հոլովոյթներու հետքերը: Աղբալեան կատարած է այդ պեղումը կարգ մը բառերու համար. զանոնք պիտի թուենք խիստ տեղին: Երանի՜ թէ աւելի բազմաթիւ ըլլային իր այդ տեսակ երկերը: Ո՛րքան մեծ օգուտներ պիտի քաղէին ասոնցմէ հայ գրողները, տալու համար իրենց գործածած բառերուն ճշգրտագոյն առումներ. ո՛րքան համեղ հիւթեղ պիտի ըլլար իրենց ոճը, ըլլալու տեղ անորոշ, տարտամ և ուռուցիկ, ինչպէս կը պատահի յաճախ, մանաւանդ երբ կը պակսի արդէն գրաբարի բաւարար ծանօթութիւնը: Եւրոպացի գրագէտները դասական լեզուներու ուսումով կ'ըմպեն իրենց լեզուներուն ակնադբիւրներուն ջուրերը. այդպէսով անոնք դիւրութեամբ գիտեն իրենց լեզուին արտայայտութեան տարազներուն իրական ձեւն ու վայելչութիւնը, արժեցնելու համար զանոնք տեղն ու տեղին, պատեհ պարագային:

* * *

Առնենք հիմա միւս երկու բառերը որոնք առիթ պիտի ընծայեն արդարացնելու մեր՝ վերել երկիցս ըրած՝ վերապահումները: Սկսինք պաշտել բառով:

Սիոն ամսագրի մէջ (1927, էջ 126—128) նոյնարմատ պաշտել, պաշտօն բառերը կը վերլուծէ: Նախ կը հաստատէ թէ հայ գրերու գիւտէն առաջ այս բառերը անցած են հետեւեալ փուլերէն.

Պաշտելը, — * պա՛րաշտ—ել, * պա՛րշտել (հմտ. ամբարշտել), պա՛շտել:

Պաշտօնը, — * պարաշտաման, * պարշտաման, պաշտաման, * պաշտաւան, պա՛շտաւան, որ է այսօրուան պաշտօնը:

Պաշտել և պաշտել ձեւերը, ըստ Աղբալեանի, գաւառական տարբերութիւններ են միեւնոյն բառի, առաջին ձեւն աւելի մաշուած քան երկրորդը:

Պաշտօն բառի նախնական իմաստն եղած է պաշտող: Իր կազմու-

Թեամբ ան նման է գործոն բառին, որ կը նշանակէ գործող: Ժամանակի ընթացքին պաշտօն բառը ենթարկուած է իմաստաբանական (sémantique) զարգացման և ստացած է այսօրուան նշանակութիւնը, որ ոչ թէ պաշտող կը նշանակէ, այլ ծառայութիւն: Քիանձրացեալը դարձած է վերացական, ինչ որ բառերի իմաստաբանական զարգացման ուղին է:

Յետոյ կը ջանայ ապացուցանել թէ այդ բառերուն պատճառով կը սերի պատ և յատ նախարմատներէն, որոնց առաջինը կը նշանակէ թէ կախալ, թէ շուրջ, օրջան, բոլորսիք. երկրորդը՝ թէ զոն, մասաղ, թէ հատարիւն, ողոխում. մերձակից գաղափարներ որոնք ամփոփուած են պատարագ բառին մէջ: Որով պար—յատ եղած է պատ:

Եւ ահա Աղբալեան, հաւատարիմ իր մեթոտին, վերոյիշեալ ըստուգարանութեանց վերստուգում և մեկնաբանութիւն կը փնտռէ ծիսային—կրօնական մարդի մէջ, յիշելով թէ, երբ մատաղ կ'ընեն, մատաղցու ոչխարը կամ դառը երեք անգամ պտոյտ կ'ընեն (աւելի ճիշդ կ'ընէին ատենօք գաւառներու մէջ) և կեղեցիին կամ այն անձին շուրջը, որուն անունով կը մատուցանեն զոնը: Յետոյ օրհնած աղ կը կերցնեն զոնին, զայն կը մորթեն, և միսը կը բաժնեն և փած դրացիներուն, երբ տան մէջ ըլլայ խմիչ հում՝ ուխտաւորներուն, ուխտատեղիներուն մէջ: Աղբալեան կը յիշեցնէ գեղջուկ ասութիւնները որ առնչութիւն ունին զոնաբերումին հետ. «Բե մատաղ, գլխովըդ պտիտ գամ», այսինքն՝ քեզ մատաղ ըլլամ, շուրջդ դառնամ, զոնի ոչխարի նման: Երկրորդ արմատին կապակցութեամբ, ժողովուրդը կ'ըսէ. «Թողին՝ ուրացան իրանց պաշտօն պատարագը», այսինքն՝ զոն ու նուէր:

Հարազատ բառն է մեր քննելիք երրորդ բառը որուն հետաքրքրական յօդուած մը նուիրած է Աղբալեան «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ (1927, էջ 406). հայր և զատ (պարսկերէն զատէ կամ հայերէն զատուած) բառերէն կը ծագեցնէ հարազատը և զայն կը յայտարարէ համազօր հայրածինի, հօրմէ ծնած, հօր զաւակ: Բայց Աղբալեան կը յարէ թէ սա՛ մի անհեթեթ և անիմաստ մտածում է, հայրը չի ծնիր, իսկապէս մայրն է ծնունդ տուողը՝ ծնողը. այսուհանդերձ հայը կ'ըսէ ծնողներ հօր և մօր համար միանգամայն: Արդէն ուրիշ լեզուներ ալ նոյնպէս կ'արտայայտուին:

Կրկին Աղբալեան ծագումը կը փնտռէ այդ արտայայտութեան, այդ մտածելակերպին, նախապատմական ժամանակներու մի որոշ շրջանին մէջ՝ ուր խառնակեցութեան հետեւանքով միակ անկասկածելի ծնողը մայրն էր և ճիշդագրութիւնը կը հաշուուէր մայրական գծով: Մայրիւսանութեան կարգուսարքին ժամանակաշրջանն է ասիկա և ընկերային կազմի այն վիճակը, որմէ յետոյ միայն տիրական դարձած

է Լմեր հասկացած ձեւով ընկերային կարգը՝ ընտանիքը և հետեւաբար հայրական գծով ճիւղագրութիւնը՝ հայրիւսանութիւնը; ուր հայրը մօր նման կը համարուի ծնող: Ազգագրական տարօրինակ . սովորութիւն մըն ալ օգնութեան կը կանչէ իբր կապ իմաստի փոխանցման և արդարացում ծնող բառի այր մարդուն համար ալ գործածուելուն: Կավադա կը կոչուի այդ սովորութիւնը կամ ծէսը, որ մինչեւ այսօր պահուած է եղեր տեղ տեղ. երկունքի ցաւով բռնուած կնոջ մօտ այր մարդը կըլ գալարուի և ձիչ ու հառաչ կը հանէ եղեր՝ ձեւացնելով թէ ինքն և՛ մասնակից է ծննդաբերութեան ցաւերուն. այսպէսով կ'արդարանան եղեր՝ ծիսապէս՝ ծնող, հայրածին, հարազատ բառերը: Աղբալեան կ'եզրակացնէ ուրեմն թէ հարազատ շատ հին բառ է, որը իմաստաբանական դարգացումով՝ կը գործածուի նաև քրոջ և եղբոր համար, ընտանիքի, ընկերոջ, մտքի համար:

* * *

Շքեղ է Աղբալեանի կառուցումը նոյնպէս այս երկու վերջին բառերու մասին՝ պաւսել, հարազատ և ան կանգնուած է նոյն բաղմադան ատաղձներով՝ լեզուաբանական, ընկերային, ծիսային, և այլն: Բայց քիչ մը մօտէն նայինք, ճեղքեր կը նշմարուի այս գեղեցիկ շէնքերուն վրայ:

Պաւսել բառին շուրջ կառուցուած շէնքը կը խարխլի, երբ նկատենք թէ Աղբալեանի առաջարկած ստուգաբանութիւնը հեռու է համոզիչ ըլլալէ: Քանի մը մեծ լեզուաբաններու օրինակին հետեւելով, Աճառեան (Հայերէն Արմատական. Բառարան, հատ. Ե. էջ 838—839) զայն կը բերէ պսի—եսա իրանական ձեւէն, որ կը նշանակէ պաշտամունք, երկրպագութիւն, և կաղմուած է պարսի մասնիկով՝ Երա արմատէն. բուն իմաստն է «շուրջ կանգնիլ»; ուրեմն ո՛չ «թէ շուրջ և զոհ» ինչպէս կ'ենթադրէր Աղբալեան: Մեր բանասէրը կրնար ուրիշ շէնք մը կառուցանել իր ընտիր մեթոսով ճշգրտագոյն ստուգաբանութեան վրայ հիմնուած:

Հարազատ բառի մասին Աղբալեանի տեսութիւնը ծանօթ է Աճառեանին, որ զայն կը դասէ անընդունելիներու կարգին (Հայ Արմ. Բառ. հատ Դ. էջ 171—3), և Միւլլէրի, Հիւբշմանի, Մառի հետ մեր քըննած բառը կը սերէ պահլաւերէն ձեւէ մը՝ հադազատ, զոր կաղմած են հադա (միտսին) և գատա (ծնեալ): Ուրեմն բառը կը նշանակէ բուն «համածնունդ, ծննդակից, զուգածնունդ», ինչ որ արդէն հայկական հարազատ բառին առաջին հարազատ իմաստն է, զոր թիւրած է քիչուկ մը Աղբալեան իր հմայիչ կառուցումը հիմնաւորելու համար. որովհետեւ հարազատ բառին բուն առաջին իմաստը չէ «հայրածին, հօր ծնած, հօր զաւակ», ինչպէս կ'ըսէ Աղբալեան տրոհելով բառը հար-

ա-դատ և հարահայր, — այլ՝ ճշոյն հօրից եւ մօրից ծնւած, արիւնա-
կից: Հկռ. Խորք» ինչպէս կ'ըսէ Մալխասեանց և այս առաջին իմաս-
տին տակ կուտայ իբր գործածութեան օրինակ՝ հարազատ եղբայր-
ներ: Ծնողների հարազատ զաւակներ: Ինչ որ կը համապատասխանէ
բառին պարսկական արմատին արոհման, ինչպէս ըսինք վերը: Ուրե-
մըն բառին ամենահարադատ իմաստաբուն իսկ, փոխաբերական ի-
մաստներ ընդունելէ առաջ, կը մերժէ Աղբալեանի առաջարկած տը-
րոհումն ու ստուգաբանութիւնը:

Աւելցնենք որ Աղբալեանի ոգեկոչած օժանդակ փաստերը՝ պատ-
մական հիմերը՝ ընդհանուր խառնակեցութիւն, ուրկէ մայր-իշխանու-
թիւն, յետոյ ալ կալադայի համատարած ծաւալում, տեղի տալու հա-
մար իվերջոյ հայր-իշխանութեան, քանի մը գիտնականներու վար-
կածներ են: Կարատեն մը՝ անցեալ դարուն՝ ուր ոեւէ վայրենի ցե-
ղի մօտ նշմարուած մի տարօրինակ սովորութիւն կամ քաղաքակիրթ
ժողովուրդները պժգացնող վարուելակերպ կը նկատուէին վերապրու-
կը նախնական մարդկութեան, վերադրուելու տեղ իրենց աւելի բնա-
կան պատճառին՝ անկումի, խաթարումի, ենթադրելով որ այդ սովո-
րութիւնը կամ վարուելակերպը յաւ՝ անաչառօրէն դիտուած և քըն-
նուած էին, մէկդի դնելով կէս-գիտնական ճամբորդներու և այցելու-
ներու հապճեպով հաւաքած հետաքրքրութիւն շարժելիք՝ բայց չա-
փազանցուած, նոյն իսկ կեղծուած դրուագները:

Առնենք վերեւ յիշուած տեսութեան երկու հիմերը՝ ընդհանուր
խառնակեցութիւն և հետեւաբար մայրիշխանութիւն, որու մէջ ալ
տակաւին հարկ էր դանադանել երկու կէտեր՝ արիւնակեցութիւն և իշ-
խանութիւն, այսինքն՝ իշխողի, հրամայողի, տիրապետողի հեղինա-
կութիւն, որոնք անճշգորէն յաճախ շփոթուած են իրարու հետ:

Այս զանազանութիւնը ընելէ յետոյ, Խաչիկ Սամուէլեան՝ այ-
լուր գրածները կը կրկնէր իր՝ Ճիւն Հայաստանի Կուլտուրալն աշխա-
տասիրութեան մէջ.

«Մատրիարխատը ինքնին մի համատարած երեւոյթ է ժողովուրդ-
ների կուլտուրական պատմութեան մէջ, սկսած ամենահին ալեւոր դա-
րերից մինչեւ արդի վայրենի ցեղերը: Լինելով այդքան համատա-
րած, նա միեւնոյն ժամանակ չի ներկայացնում միօրինակութիւն,
միութոյն քնոյթ: Ընդհակառակն, իր բազմապիսութեամբ, իր բազ-
մերանգ երեւոյթներով, զանազան երկրներին ու ժողովուրդներին յա-
տուկ բնութագծերով, նա տալիս է գամմաների այնպիսի հսկայական
դիապազոն, որ ազգագրագէտին շատ յաճախ դնում է դժուար կա-
ցութեան մէջ, որպէսզի այդ երեւոյթների հիման վրայ հնարաւոր լի-
նէր համադրութեան բերելու մատրիարխատի բնորոշ և յար ու նման
գիծերը:» (Ա. հատոր, 1931, էջ 221).

Օրինակներ առաջ կը բերէ Լ. Գ. հատորին մէջ, 1941, էջ 7—16, մայրիշխանութեան քայքայուելով հայրիշխանութեան տիրապետումին պատճառ կը մատնանշէ տնտեսական ձեւերի զարգացումը, ըստ Մարքսի տեսութեան, և կ'եզրակացնէ Էնկելսի հետեւեալ խօսքով. «Մայրական իրաւունքի տապալումը կանացի սեռի համաշխարհային պարսուքիւնն էր: Տղամարդն իր ձեռքն առաւ նաեւ տան ղեկավարութիւնը. կինն ստորացուեց, ստրկացուեց, դարձաւ լոկ նրա ցանկութիւնների ստրկուհին և երեխայ ծնելու գործիք»:

Եւ ըստ Սամուէլեանի, յիշած էջերուս մէջ, այդ մայրիշխանութեան երեւան գալուն պատճառը Նէոլիթի շրջանին գոյութիւն ունեցող սոցիալ-տնտեսական պայմաններն են, որ մայրը կեդրոն դարձուցած են ամեն տեսակէտով. այս երկրորդ հանդրուանն է, որմէ առաջ կար անշուշտ տոտեմական շրջանի կատարեալ խառնակեցութիւնը, ըստ նոյն հեղինակին:

Հոս պիտի յիշատակեմ այդ երկրորդ շրջանին վերաբերող Սամուէլեանի հատուածը, որ ապահովաբար Աղբալեանի գրութեան աղբիւրն է:

«... Բայց ինչո՞ւ ծնող էր համարւում միայն մայրը և ոչ հայրն էլ միասին, կամ ինչո՞ւ աղբակցական ծագումը համարւում էր մօրական գծով: Այստեղ դեր են խաղում տնտեսական հանգամանքները:

«Այն հիմնական դերը, որ վիճակւում է խաղալ կնոջը երկրագործական աշխատանքներում, տալիս են նրան որոշ անկախութիւն և ինքնուրոյնութիւն իր կեանքի, իր գործունէութեան մէջ, տալիս է տնտեսական գերակշռութիւն այդ մարդու վրայ: Վերջինս, շարունակելով տակաւին որսորդութեան պատճառով իր թափառիկ կեանքը, կամ անասունների ընտելացման հետեւանքով վաշկատուն կենցաղը հօտեր արածելու համար, հարկաւ միայն անցողիկ, դիպուածակա՞ն կապեր էր պահպանում կանանց հետ, որոնք իրենց նստակեաց նոր կենցաղի շնորհիւ գամուած էին մնում իրենց օջախին և մշակած հողամասին:

«Այս տեսակ անցողիկ սեռական յարաբերութիւններից ծնուած երեխաները ճանաչում էին միայն իրենց մօրը, սնւում և մեծանում էին միայն իրենց մօր հոգատարութեամբ: Իսկապէս անհնարին էր որոշել մօր համար, թէ ո՞ւմից է նա յղացել, որպէսզի հաստատուէր, թէ ո՞վ էր երեխայի իսկական հայրը: Ուստի մայրը դառնում էր այն կետրոնը, որի շուրջն էր գոյանում կազմակերպւում ու պահպանւում ընտանեկան կեանքը եղբայրներով, որդիներով ու թոռներով: Մօր աշխատանքներով էր կուտակւում կենսամթերքի պաշարը իր որդիների ու եղբայրների գոյութեան համար:» (նոյն գիրքը, Ա. հատ. էջ 219):

Աղբալեանի յիշատակած կուլիադայի սովորոյթն ալ արձանագրը-

ուած է նոյնպէս Սամուէլեանի կողմէ, էջ 246: Ընտանեկան կեանքի և հետեւաբար տնտեսական դրութեան երրորդ շրջանին է որ տեղի ունի եղեր հայրիշխանութիւնը և այդ ատեն է միայն կազմուեր ուրեմն հաւագաս՝ հայրածին բառը ըստ Աղբալեանի ստուգաբանութեան:

Ահաւասիկ հիմա ցարդ յայտնուած մեկնաբանութեանց համար գիտական ճշդում մը, որուն ամփոփումը թարգմանաբար կը հաղորդեմ շատ լուրջ աշխատանքէ մը՝ «*Étude comparée des Religions*» Զանրի Փինար Ըը Լա Պուլէյի (Henri Pinard de la Boullaye, *L'étude comparée des Religions*, 2 հատոր, 3րդ տպգր. 1929ին և ցանկերու հատորը 1931ին, Բ. հատ. էջ 212—4).

«Ժ. Յ. Մագ Լենիւն և Լ. Հ. Մորկըն, թէեւ իրարմէ նշանակելի տարբերութիւններով, մարդկային ընկերութեանց սկզբնաւորութեան կը տեղաւորէին անսանձ խառնակեցութիւն մը, յետոյ «խմբային ամուսնութիւնը»: Խումբի մը բոլոր այրերը յարաբերութեան կատարեալ ազատութիւն վայելած են եղեր, նոյն խումբին կանանց հետ և փոխադարձաբար: Ո՛չ սեռային նախանձը՝ որ այնքան շեշտուած է բարձրագոյն անասուններու մօտ, — ո՛չ այն իրողութիւնները զորս կը հայթայթէին իրենց նկատողութեան առածներէն տարբեր, և ըստ զուգադէպ նշաններու մատնանշումին՝ հնագոյն եղող ընկերութիւններ, — ո՛չ հեղինակութիւնը Դարվինի, ըստ որում ամուսնութեան կոշտագոյն ձեւերը աւելի ուշ ծագում առած են եղեր, երբ մարդ՝ մտաւորական կարողութիւններովը յառաջդիմած ըլլալով՝ բնազդներուն հողմէ յետադիմեր է եղեր, — այս բոլորը կ'ըսեմ, չէին մտահոգեր վերոյիշեալ տեսարանները: Ըստ անոնց ըսածին, դանդաղաբար և բազմաթիւ աստիճաններէ անցնելով մարդիկը կրցեր են հասնիլ միակնութեան:

«Արդ՝ երբ ազգագրական վաւերագրերու թիւը լայնօրէն ճոխացաւ, տեսնուեցաւ որ միակնութիւնը կանոն էր աւելի յաճախօրէն «ստորնագոյն» կոչուած քաղաքակրթութեանց մէջ քան «բարձրագոյն» յորջորջուածներուն, և թէ՛ շարք մը սովորոյթներ, զորս կը ներկայացնէին իբր վերապրողը անասնական խառնակեցութեան տիրապետող շրջանին, միակնութիւնը կ'ենթադրեն իբր բնականոն կարգուսարք: Փրոֆ. Ե. Ա. Վեսթերմարք որ այս նիւթին նուիրեց ամենաընդարձակ հետազոտութիւնը, (Westermarck: «*The history of Human Marriage*» 2 հատոր, թարգմանուած դերմաներէնի և ֆրանսերէնի), կը գրէ:

«Այն ենթադրութիւնը, ըստ որում խառնակեցութիւնը կը կազմէ ընդհանուր հանգրուան մը մարդկութեան պատմութեան մէջ, ոչ միայն մաս չի կազմեր գիտնականօրէն՝ ընդունելի ենթադրութեանց շարքին, հապա մին է ամենէն աւելի անգիտնական ենթադր-

րութեանց, որ առաջ քշուած են ընկերաբանական հայեցողութեանց ամբողջական կալուածին մէջ:» Եւ ուրիշ տեղ մը՝ «Իրականօրէն ամենաստորին եղող ցեղերու մէջ չէ, ոչ մէկ կերպով, որ սեռային յարաբերութիւնները խառնակեցութեան կը մօտենան. պիտի ստուգենք որ անոնցմէ շատեր, ստուարագոյն մասը, ամբողջովին կամ գրեթէ ամբողջովին միակին են»:

Հեղինակը յիշելէ յետոյ նոյն կերպով արտայայտուող ամերիկացի, անգղիացի, գերմանացի ազգագրագէտներու մատենագրութեանց ցանկը և էջերը, ապացուցանելու համար թէ նախնական մարդկային ընտանեկան կազմին վերոյիշեալ յատկանիշները մեզ նախատեսել կու տան ընկերային կազմակերպութեան ամենահնագոյն վիճակը, կը շարունակէ Փրոֆ. Ա. Մ. Տոզզերի հետ (A. M. Tozzer), վստահօրէն.

«Անպաշտպանելի են «մարդկային վոհմակին» տեսութիւնը և այն հաւաստիացումը թէ այդ վոհմակը կ'առաջնորդուի բիրտ ամենամեծ ուժով օժտուած առանձնական այր մարդուն կողմէ: Անհատին ֆիզիքական աննշանութիւնը չղիմանար այս կացութեան: Նոյնքան հեշտ է տկարներուն համար միացեալ ուժով ընդղիմանալ անհատին ֆիզիքական արժէքին: Ասիկա անգամ մը եւս կը հակադրէ իրարու՝ անասնական և մարդկային ընկերութեանց միջեւ դոյութիւն ունեցող տարբերութիւնները: Անասուններու մէջ, ֆիզիքապէս հզօրագոյններն են որ ընդհանրապէս կը պարտադրեն իրենց կամքը իրենց տեսակին պատկանողներուն. իսկ մարդոց մէջ, մտաւորապէս լաւագոյն օժտւածները կ'ըլլան ղեկավարները: Վարելու միտումը դոյութիւն ունի երկու կողմն ալ. սակայն տարբեր են ընտրելիութեան չափանիշները (այսինքն ղեկավարի դիրքին հասնելու մէկ կողմէն անասուններու տեսակին մէջ, միւս կողմէն մարդոց):»

Կրօններու բաղդաաական ուսումնասիրութեան քաջահմուտ հեղինակը, ապացուցանելէ յետոյ տակաւին խելքին և ձեռներէցութեան դերը հնագոյն ժամանակներու տիրապետողներու մօտ, կ'եղբափակէ յիշատակած վերջին ազգագրագէտին՝ Տոզզերի հետ. «Ամենատարրական ընկերութեանց մօտ բոնակալ ըսուածը դոյութիւն չունի», («Dans les sociétés les plus rudimentaires le despote est inconnu»): Ամերիկեան Ընկերաբանական Դպրոցին երեսուն տարուան հետազօտութեանց արդիւնքն է, 1925ին, թէ «Ուելիցե (սեռային) սանձի բացակայութիւնը նախնական (յեսամնաց) ժողովուրդներու մօտ ֆերքողական ազատասութիւն մըն է»:

Անշուշտ կան տակաւին խառնակեցութեան և մայրիշխանութեան կարգերուն մէջ նախնական ընդհանուր մարդկութեան ապրած ըլլալուն տեսութիւնը ընդունողներ, բայց Պախոֆէնի 1861ին հրապարակ նկատած ենթադրութենէն ի վեր շատ բան պարզուած է և մեծ ազգա-

դրադէտ ընկերաբաններ հերքած են անհիմն ընդհանրացումները. մայրիշխանութիւն ունեցող ցեղերու այժմեան սահմանները որոշած են մի քանի շրջաններ միայն կան Արիւրկէի, հարաւային Ամերիկայի և Աւստրալիոյ մէջ, երկիրներ որ Հայոցս մասին եղրակացութիւններ արտօնելու տեւիցէ իրաւասութիւն չեն շնորհեր: Եւ ընդհակառակը ապացուցուած է որ հնդեւրոպական և սեմական լեզուներ խօսող ժողովուրդներուն մօտ մայրիշխանութեան հետք չկայ. այսպէս կ'արտայայտուին Մեյյէ, Հիրտ, Լակրանժ և ուրիշ իրական մասնագէտներ:

* * *

Աղբալեան վերոյիշեալ հերքած տեսութիւնները իւրացուցած էր հաւանօրէն երիտասարդութեան տարիքին՝ մտքին կազմաւորման շրջանին, երբ տակաւին բնական գիտութեանց և դարձիւնական սիսդեմով ընդհանրական հոլովոյթին՝ կարգ մը գիտնական շրջանակներու մէջ տիրապետող մտայնութեան յաղթանակի տարիներն էին: Մեքենական պատճառաբանութենէն... Թուրս ոչ մէկ բան չէին ընդունիր, հոգին կը մերժէին որովհետեւ զայն չէին շօշափեր իրենց գործիքներով և մտային դործողութիւնները կը նկատէին իբր ծորումը ուղեղային քջիջներուն: Անոնց յետին միտքն էր ժխտումը Գերբնականի, Նախախնամութեան, Կրօնի: Ինք Աղբալեան շատ լաւ բնորոշեց այդ շրջանը, երբ ըսաւ, իր մահէն քանի մը ամիս առաջ Լեւոն Շանթին նուիրուած գրական-դեղարուեստական երեկոյթի մը պահուն. «Այս աշխարհիմացութիւնը քաղքենի դասի իմացական կառուցումն էր, որ աղատագրում էր մարդուն Վերինի խնամքից և դնում էր նըրան գոյութեան պայքարի մէջ բնութեան և իր նմանի հանդէպ»:

Կարծես թէ Աղբալեան եւս իւրացուցած էր այդ աշխարհիմացութիւնը և մասնագէտ չըլլալով հնախօսական և ընկերաբանական ճիւղերու, իր յարատեւ և բազմակողմանի ընթերցանութիւններէն կը քաղէր նոյն ուղղութեամբ հետաքրքրական վարկածներ ու դրուագներ՝ հաճելի իր համայնագիտական մտքին: Անոնցմով կը համեմէր մինչև կեանքին վախճանը իր խօսակցութիւնները, բանախօսութիւնները, գրութիւնները:

Այս կարգի հետաքրքրական դրուագներու Աղբալեանի մտքին վերայ բանեցուցած ձգողութեան յատկանշական նմոյշ մըն է «Բանասէրի Յուշագիրքին ԺԲ. պրակը 1938 թ. լոյս տեսած (Ա. հատոր, էջ 205—227)». անոր նիւթն է՝ Տեսութիւն համասարած քլուատութեան: Սա՝ ձայներու արտաբերութեան այն մանկական երեւոյթն է որու մասին խոստացայ ճառել:

Թլուաճ կը կոչուին այն երախաները որ կ'են կ'արտասանեն 8.

այսպէս տակ-ի տեղ օտա, կէս՝ օն, ականջ՝ ասանջ, Մակար՝ Մասար. ո՛ւր որ ըլլայ այս հնչիւնը, բառին մէջ տեղը, սկիզբը, կամ վերջը: Աղբալեան դիտել կու տայ թէ այս երեւոյթը հայկական չէ. լեզուաբաններ և փորձառական հոգեբանութեան մասնագէտներ քննած են եւրոպացի տղոց արտասանութիւնը. արտասպում մը բաւ է Տըլակոուայի գըրքէն զոր Աղբալեան ուրիշ առիթով եւս յիշած է, ինչպէս ըսինք արդէն: Սորպոնի փրոֆէսէօրը մանրամասնօրէն կ'ուսումնասիրէ երախային լեզու ելլելուն ընթացքը, զանազան հնչումներուն արտաբերման և իւրացման ժամանակադրութիւնը. կը հասնի թլուատութեան օրու մասին կը գրէ. «Արդէն երեխայից մօտ ձայն մը ուրիշ ձայնի մը տեղ արտաբերելուն մէջ սխառմ կայ, տեսակ մը յարատեւող կանոն մէկ ձայնը միւսէն զանազանող տարբերութեան մէջ: Երախաները յաճախ օ կ'ըսեն փոխանակ կ-ի: Պատճառն այն է որ այս երկու ձայները կ'արտաբերուին, երբ լեզուն լիովին կ'ընդհատէ շունչին ելքը, բայց մէկ պարագայի մէջ իր ծայրով, միւս պարագային մէջ իր կոնակով (վերի երեսով): Երեխայ մը որ կ'ըսէ օ փոխանակ կ-ի, պիտի ըսէ դ փոխան գ-ի» (H. Delacroix, *Le langage et la Pensée*, էջ 202): Ընթերցողս գիտէ որ հոս յիշուած տառերը իրենց հին արտասանութեամբ կ'ենթադրուին, ըստ գիտական տառադարձութեան կանոններուն. տ=k, կ=k, դ=d և գ=g:

Ուրեմն Տըլակոուա դէպքը միայն կ'արձանագրէ հոս. ուրիշներ արտաբերութեան գործիքներուն աստիճանական զարգացումը նկատի կ'առնեն, և լեզուաբաններ կը փնտռեն այդ ձայներուն լծորդութեան կապը հնագոյն ժամանակներու մէջ:

Աղբալեան իր կարգին հարց կու տայ թէ ի՞նչ է այս երեւոյթին պատճառը. արդեօք ակա՞նջն է թերի. որ չի զանազաներ կ և օ ձայները, թէ՞ բերանն է թերի, որ անկարող է կ արտաբերել: Դիտել կու տայ որ ինչ ալ ըլլայ պատճառը, երեւոյթը համատարած է. սակայն, կը յաւելու Աղբալեան, ան զարաուղի է, սովորական չէ: Բայց ի՞նչ է, կ'ըսէ Աղբալեան, այս անսովոր երեւոյթին բնոյթը. ան նորակազմութիւն մըն է թէ առհաւութիւն մը:

Տեսաբանը, յանձին Աղբալեանի, կ'ըսկսի իր դերը, և ներկայ խնդրոյ շուրջ հաւաքած լեզուաբանական տուեալներուն հիման վրայ զորս պիտի մատնանշենք իրենց տեղը—, կը կառուցանէ նախնական մարդուն համաձայնած քլուասութեան օնութիւնը. այս պատճառով է որ, մի քիչ չափազանցելով, համաձայնած կոչած էր երախաներու մօտ թլուատութեան պարագան: Ըսել կ'ուզէր որ ամեն աղգի երախաներու մօտ ալ կը պատահի: Աղբալեանի պատասխանը կրնայ դասուիլ իր գրութեանց յատկանշական էջերուն մէջ. ուստի զայն մէջ կը բերեմ հոս նոյնութեամբ, «Բանասերի Յուսագիր»էն, ԺԲ, էջ 215-217:

«Երեխաներ կան, որ ծնւում են բաւական նկատելի պոչով: Գիտութեան համար այդ երեւոյթն առհաւական է. երբեմնի համատարած պոչն է, որ բացառաբար երեւում է այդ մանուկին վրայ: Նրա պոչը ոչ թէ մարդարէական երեւոյթ է, որ գուշակում է ապագան, այլ մի առհաւական երեւոյթ է, որ յիշեցնում է վաղեմի անցեալը: Մանուկն իր պոչով ոչ թէ մարդկութիւն տանում է դէպի մի նոր վիճակ, դէպի պոչաւոր մարդկութիւնը, այլ հին պոչաւոր մարդակերպ անասունի յետին շառաւիղն է նա: Արդ՝ ինչպէս գնահատենք թլուատութիւնը. դա մի արկած է թէ մի հեռք. մարդիկ գնում են դէպի համատարած թլուատութիւն և թլուատ երախան գալիք մարդկութեան մի վաղահաս պտօւղն է թէ՞ մի հին թլուատ մարդկութեան վերջին նմուշը: Ես ասում եմ. թլուատութիւնը արկած չէ. նա օրգանական թերութիւն է, նա զուգահեռն է հին պոչի. նա հին վիճակի վերերեւումն է և ոչ-գալիք վիճակի մը գուշակ: Մի ժամանակ ամենքն եղած են թլուատ, ինչպէս ամէնքը՝ պոչաւոր. այսօր մի քանի երեխայ ծնւում են թլուատ ինչպէս մի քանիսն են պոչաւոր ծնւում: Դա մի «թերութիւն» է մեր աչքին, բայց իրօք հին վիճակի մի ապստամբ մնացորդն է, ինչպէս ազգապղծութիւնը կամ ոճիրը, որ առհաւական են:

«Թլուատ երեխաներն անարգել արտաբերում են օ և անկարող են կ-ը ճանաչել և արտաբերել. սա նշան է, որ իր արտաբերական գործարանի մէջ օ-ն աւելի կայուն յարմարութիւն ունի քան կ-ը: Ժամանակի ընթացքին թլուատութիւնը սովորաբար վերանում է: Ինչն է պատճառը այս երեւոյթի: Արդեօք երեխայի բերնի մէջ մի թերի կար, որ լրանում է և բերանը յարմարութիւն է ձեռք բերում կ արտաբերելու, թէ՞ լսողութեան ջղի մէջն էր թերին, որ ուղեղի վրայ կ-ի ձայնական դրոշմ չէր ստեղծում, ուստի երբ կենդրոնը շարժում էր ձայնածին կամ ձայնարար նեարդերը՝ իբր արդիւնք ստացւում էր օ և ոչ կ, որովհետեւ կենդրոնը կ-ի դրոշմ չէր ստացած: Ինչ և լինի այս երեւոյթի պատճառը, մենք մեր առջեւ ունինք ձայնարար կամ ձայնածին մի կառուցուածք, որ անկարող է կ յօրինել և արտաբերել: Այդ կառուցուածքը հին է, առհաւական և երբեմն եղած է համատարած: Թլուատ երեխան աշխարհ է գալիս վաղեմի մարդու արտաբերական այն կառուցուածքով, որ անկարող էր կ յօրինել, ինչպէս պոչաւոր երեխան ա՛յն մարդկութեան հեռաւոր մէկ նմուշն է, որ պոչ ունէր: Եւ ինչպէս երեխայի պոչն արաբօրէն անփոփւում է — կարճ ժամանակի մէջ անցնելով այն հոլովոյթը, որ հազարաւոր դարեր է տեւած, այնպէս և թլուատ երեխան արագօրէն ձեռք է բերում կ արտաբերելու յարմարութիւնը:

«Այն հանգամանքը, որ թլուատ երեխային կ-ի արտաբե-

բութիւնն է պակասում և ոչ թէ ց-ի՝ ինչ բերում է այն ևղբակացու-
թեան, որ ց արտաբերելու ունակութիւնն աւելի հին է, քան կ'ար-
տաբերելու յարմարութիւնը: Մարդու բերանը նախ ց է արտաբերած
և ապա միայն կ': Տ-ն աւելի հին ձայն է, քան կ-ը: Մարդու մէջ ինչ
որ նոր է՝ աւելի շուտ ենթակայ է կորուստի քան ինչ որ հին է:
Մարդու եսն աւելի նոր է քան իր մարմինը, ուստի իր խաթարում
է ես-ը (խենթը, խելագարը) մնում է անբան անասունը, որ շարու-
նակում է խժռել և ապրել, որովհետև մարդը շատ աւելի երկար դա-
րեր խժռած ու տպրած է, քան մտածած, զգացած ու կամեցած: Այդ-
պէս նաև մարդն ատամով է կրծում ու կարում միսը, երբ դանակ
չունի, և բերանը ջրին ընկած է խմում՝ երբ բաժակ չկայ, որովհետև
մշակոյթն աւելի նոր երեւոյթ է քան կրծող ու խմող մարդը: Մարդու
մէջ «անասունն» անհամեմատ հին է, քան «մարդն» ու «մարդկայի-
նը» և երբ կորչում է «մարդկայինը» մնում է անասունը: Այսպէս ու-
րեմն՝ ես կարծում եմ, որ ց-ն աւելի հին է քան կ-ը և որ նախ քան
կ-ի երևումը՝ ց-ը համատարած մի ձայն էր:»

Այս բոլորը՝ համեմդ ոճող ընդլայնուած ապացոյցն է Աղբալեանի
նայն գրքոյին մէջ բանաձեւած թեզին (these):

«Գիտութիւնն ասում է, թէ այսօրուան բանական մարդը հազարա-
ւոր դարեր առաջ եղած է մի անբան անասուն. իր նստասեղի մանր
ոսկորները, որ մի մասնաչափ կցուածք են, երբեմն կազմած են մի կան-
գրնաչափ պոչ: Պոչը չփացած է, բայց հետք մնացած է: Հինը, չի մեռ-
նում, սփռւում է: Այդպիսի մի հին մնացորդ եմ համարում ես բլուա-
սութիւնը:»

Պարզած տեսութեան վրայ հիմնուելով Աղբալեան կը շարունա-
կէ իր կառուցումը. լեզուաբանական և պատմական խիստ կարեւոր
եզրակացութիւն մը կը բանաձեւէ հնագոյն ցեղերու լեզուական առըն-
չութեանց և անոնց թափառման ու դադրականական ուղիներու և
կայաններու նկատմամբ: Այս կէտը կը յապաղենք առժամաբար, քըն-
նելու համար այժմ վերջնականապէս իր մեթոտին ամենախոր հիմն-
քը, թր՝ լեզուաբանական մարդէն անդին՝ իմաստասիրութեան հետ
կապ ունին:

Թէ պատմական ժամանակաշրջաններուն մէջ, հետեւաբար ըս-
տուգուած հանգամանքով, մարդկային ծնողներ ի՞նչ բուով պոչաւոր
երախաներ տրտնդած են եւ մանաւանդ ո՞ր ասիական անոնց նստասե-
ղիին ցուցադրած քարոթինակ երեւոյթը «պոչ» կոչուելու արժանի է, սա
բնախօսական—բժշկական խնդիր մըն է որ իմ հմտութեանս մարդէն
դուրս կը մնայ: Հայ բժիշկ մը ինչ կ'ըսէր թէ երախայի նստատեղի-
ին վրայ կրնան պատահիլ առ առաւելն մսի, մկանի, եթէ կ'ուղէք
դմակի նման զիգումներ, ընդլայնումներ. սակայն ասկէ չհետեւիր որ

ատոնք ըլլան իրական պոչեր, այսինքն պոչի գործիական պատճօնը կատարեն: Կը վախճամ որ հապճեպով դատողներ նկարագրած ըլլան սոյն հետաքրքրական վարկածը մեր բանասէրին կարդացած ազգագրական մէկ կամ միւս գրքին մէջ:

Աւելի կարեւոր է ըստ իս մարդկային մարմնոյն կենդանակերպ զոյգէ մը սերելուն հարցը: Տարւիքի յայտնած գաղափարները՝ «տրանսֆորմիզմի վարդապետութիւնը» և զայն հիմնաւորող դէպքերը մաղէ անցունած են և հիմա մեծագոյն գիտուններ կապիկին խօսքը ընելէ կը խորշին, անոր մարմնէն մարդկային մարմնոյն փոխանցումը անկարելի գտնելով: Այսպէս Եանքելելիչ, Քասովից, Պօնիէ և ուրիշներ որ դանազան լեզուներով մատնանշած են «La crise du Darwinisme»: Անոնք աւելի հիմնօրէն կը քննեն խնդիրը. մարդկային մարմնոյն աւելի մերձագոյն, թեպետեւ տակաւին չգտնուած, թերեւ ալ երբեք չգտնուելիք՝ միջնորդներ կը փնտռեն՝ մարդակերպ կենդանիներ: Օրէօր առաջ կ'երթայ հոլոփոյթ-տեսութիւնը, բայց միշտ ֆիզիքական սահմաններու մէջ: Հաւատացեալ գիտուններ կը համարձակին նոյնիսկ ըսելու որ ան աւելի վայելուչ է Արարչագործութեան ընդհանուր տընտեսութեան: Ըսել կ'ուզեմ թէ մարդկային մարմնոյն ալ կենդանակերպ զոյգէ մը սերելուն նկատմամբ սկզբունքային դժուարութիւն չունիմ. կ'ըսպառեմ որ գիտութիւնը զայն ապացուցանէ փաստացիօրէն. ինչ որ տակաւին չէ կատարուած անվիճելի կերպով. թերեւ ալ միշտ պիտի մնայ հմայիչ, բայց հաւանական միայն՝ ենթադրութիւն մը, տեսութիւն մը:

Սակայն անընդունելի կը գտնեմ Ադրալեանի սա վճիռը զոր քահիցս կրկնած է իր գրութիւններուն մէջ. «Գիտութիւնն ասում է թէ այսօրուան բանական մարդը հազարաւոր դարեր սուաջ եղած է մի անբան անասուն»:

Մեր հանգուցեալ բանասէրը ո՛չ մի տեղ չէ բացատրած թէ ինչպէս անբան անասունը կրնայ դառնալ մարդ բանական, եթէ զոյուրիւն չունենայ արեւափն միջամտութիւն մը, եթէ Գերագոյն Ոյժ մը՝ այն ալ Բանական, չդնէ բանականութիւն անբան անասունին մէջ:

Երախան, մսի ոսկորի կտոր մը աշխարհ եկած օրը, անժպիտ, անասուն՝ անբան եթէ կ'ուզէք, բառին արմատական իմաստով, այսինքն չխօսող, քանի մը շաբաթէն կը ժպտի արդէն սեւեռելով աչքերը մօրը աչքերուն. քանի մը ամիս յետոյ կը ճշայ, ճիգեր կ'ընէ լեզուին կապերը քակելու. վերջապէս լեզու կ'ելլէ, բայց դեռ թոթով է, թլուտատ է: Խնդիր չէ, ալդէն խօսուն է, ասուն է, վասնզի բանական է: Ժպտիլ փորձող երեխային մէջ կար արդէն բանականութիւն. մօրը արդանդին մէջ իսկ ան ունէր բանականութիւն՝ այսինքն իմացական կարողութեամբ օժտուած հոգի, որ՝ կարենալ գործելու

համար՝ պէտք ունի լոյս տեսած, կաթ ծծած, ժպիտ ու համրոյր վայելած, լեզու ելած մարմնոյ օժանդակութեան:

Վաւերացնենք մեր տեսակէտը Աղբալեանի ծանօթ Հանրի Տըլաւերոուայի գիտնական տարազով մը: Սոյն հոգեբանին մէկ ուրիշ դրօշն կ'առնեմ հետեւեալ տողերը, որ կ'եզրափակեն երախաներուն լեզու ելլելուն, խօսիլ սորվելուն վրայ ճառող գլուխը.

«Այսպէս է խօսքին առաջին փուլը, այսպէս նախալեզուական խօսքը, որ է շահագործումը սկզբնական հարստութեան մը (այսինքն ունեւորութեան մը), արտասանական կարողութեան և այս կարողութիւնը լսուած ձայներու կաղապարին համեմատ ծռելու ձեւելու վարպետութեան. և այս բոլորը՝ լեզուական շահագործութեան և նշանի նախադրացման հրահանգին տակ (ձայնը գաղափարի նշան է):

«Կը կրկնենք՝ խօսքը նշանի վրայ կը կոթնի: Կը կրկնենք՝ խօսքը խօսքէն կը ծագի, որ է ընտրութիւն մը (*sélection*) նախապէս անորոշ՝ բերանային—կոկորդային շարժումներու մէջէն,— որ է միատարր և խստամբեր կազմակերպումը առարկայի մը գերազանցապէս հարուստ և կարող յանդուս բառեր հայթայթելու:

«Նշանը իր կարգին կը կոթնի տրամաբանական յարաբերութեանց վրայ: Անոր գործածութեան նախապայմանն է գործողութեան և տիեզերքի ընթերցումը (այսինքն կարդալ հասկնալ գիտնալը), որ է բանիլ սկսող իմացականութիւնը» (*Henri Delacroix, L'enfant et le Language, 1934, էջ 70*):

Այս է պարագան նորածին երախային. նոյնն էր պարագան հանուր մարդկութեան, երբ ան տակաւին մէջն էր իր խանձարուրին: Վերոյիշեալ վերապահումը աչքի առջեւ ունենալով կրկին կարդանք Աղբալեանի Հայսց լեզուի մասին գրած դիտողութիւններուն յառաջաբանին սկզբնաւորութիւնը. պիտի համոզուինք թէ մեր հանդուցեալ բանասէրը որքան աւելի իմաստունօրէն և պերճօրէն արտայայտուած էր այդ պատկերալից տողերուն մէջ.

«Մեր մարմինը մեքէ բերում ենք անյիշելի դարերից:

«Այսօրուան գեղադեմ սիկինը եւ բարեկազմ պարոնը սերում են հին այրաբնակ եւ ծառաբնակ կենդանակերպ գոյգից: Նիւթոնի հանճարը իբր կարողական գօրութիւն արդէն նստած էր քարի քղանի մարզու գլխի մէջ, մէկը միւսի բնական զարգացումն է:

«Մարդկային մեծումը գործում էր եւ այն ժամանակ, երբ կենդանածեւ մարդն առաջին անգամ անողորկ կայծփարն սկսեց իբր գեք գործ ածել:

«Նոյն մեծումն էր, որ կապուեց այս ու այն ձայնախմբին եւ քսեղծեց բառեր ու լեզու: Մեր այսօրուան յօդաւոր լեզուն իր քարերէն առած է կենդանածեւ մարդու անօրոճ ձայներից:

«Լեզուն այլ բան չէ, քան ձայնական նշանների մի համակարգ, որ

արժայատու է մտեր, զգացումներ ու կամք: Նա մտաւորական ճիգի արդիւնք է. եւ հետաւոր սերունդների մտաւորական աշխատանքը խնայած է այսօրուան լեզուի մեջ, ինչպէս մեր մարմնի եւ հոգեկան կարողութեանց մեջ խնայած է անհամար սերունդների քաղաքակրթական ճիգը:» (Հայրենիք Ամս. 1928, փետր. էջ 79):

Թէ Հայոց լեզուն ի՞նչ դարաւոր ուղիներու և միջավայրերու խնայողութեամբ կը ներկայացնէր, երբ Սուրբ Մեսրոպ արձանացուց զայն գրի միջոցով եւ դարուն սկիզբը, և թէ գրաւոր ժամանակներու մէջ իսկ անոր ցուցադրած պատկերը ի՞նչ ենթադրութիւններ կը ներշնչէ իր անյետալի մասին, այս հարցումներուն պարտի պատասխանել լեզուաբանը: Թէ այս մասին ի՞նչ է Նիկոլ Աղբալեանի կարծիքը, այլ խօսքով լեզուաբանական ո՞ր դպրոցին կը պատկանի մեր հանգուցեալ բանասէրը. պիտի ըսենք յաջորդ ենթահատուածին մէջ:

3. ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԽՆԴԻՐԸ

Քանի որ Հայոց լեզուն է մեր նկատողութեան կեդրոնը, ըսենք թէ այս մասին երկու խնդրոյ շուրջ կը դառնայ գիտուններու հետազօտութիւնը, աւելի ճիշդը նոյն խնդիրը երկու երես ունի.

ա. — Մեր գրաբար լեզւոյն հանգամանքը.

բ. — Մեր ռազմիկ լեզւոյն առնչութիւնը գրաբարի հետ:

Այս բազմակողմանի բարդ խնդրոյն լուծման համար, ինչպէս գիտեն մեր ընթերցողները, երկու որոշ դպրոց կայ՝ հնդեւրոպական: Բանը և յարեբաբանը: Յիշեցինք այս երկու դպրոցներուն վարդապետութիւնները, կարենալ բնորոշելու համար այս մասին մեր հանգուցեալ լեզուաբանին տեսակէտը:

* * *

Անցեալ դարերու առաջին կիսուն հայկազեան լեզւոյն գիտական ուսումնասիրութիւնը ուղիղ ճամբու վրայ դրուած էր Պետերմանի, Վինտըշմանի և Բօպպի համեմատական քերականութեանց լոյս տեսնելովը. Հիւբշմանի վերապահուած էր վերջնականապէս հաստատելու որ իրօք հայերէնը հնդեւրոպական լեզու մըն է և կը կազմէ առանձին՝ ինքնուրոյն ճիւղ մը հնդեւրոպական լեզուներու ընտանիքին մէջ:

Մեյյէ իր գրչով ճշգրտօրէն բնորոշած է իր ուսուցչին և անոր յաջորդող գիտականներուն, մանաւանդ իր և Աճառեանի դերը, = (վերջինս եղած է աշակերտը թէ Հիւբշմանի թէ Մեյյէի) —, հայ լեզուին գիտական հետազօտութեան զարգացման մէջ (տես Revue des

Etudes Arméniennes, հատ. VIII, 1928. էջ 253—256): Կը նախընտրեմ յիշատակել Աղբալեանի գնահատանքը այս մասին.

«Լեզուախոյզների նոր սերունդը, որին պատկանում էր Հ. Հիւրըշման և որ յայտնի է «Նոր քերականներ» անունով, խիստ կանոններ մշակեց լեզուական համեմատութեանց համար, վերաքննեց նախորդ սերունդների աշխատանքը, շատ բան մերժեց, որ կատարուած չէր գիտական նոր պահանջների համաձայն և հնչաբանութիւնը դարձրեց հաստատուն հիմքը լեզուաբանութեան: Այդպիսի մի հիմք Հ. Հիւրըշման խորարկեց և հայկաբանութեան համար, մշակելով հնչական կշիռների մի ցանկ, ուր կարելի էր տեսնել թէ ենթադրական նախալեզուի այս ինչ ձայնը ի՞նչ կերպարանք է ստացած Հայոց լեզուի մէջ: Այդ ցանկը մինչեւ այսօր շարունակում է առաջնորդել հայագէտներին իրենց հետախուզական աշխատանքի մէջ. նա կազմում է հայագիտութեան այրուքէնը: Հ. Հիւրըշմանի տաղանդաւոր հետեւորդները Փրանսացի Ա. Մէյէ և մերազգի Հ. Աճառեան ուրիշ եւրոպացի գիտունների հետ միասին շարունակեցին նոյն հիմքերով հետախուզել մեր լեզուն և մի անգամ ևս հաստատեցին իրենց վարպետի այն համոզումը թէ հայերէնը հնդեւրոպական լեզու է և անկախ մի ժառանգորդն է հնդեւրոպական նախալեզուի: Այս քննութեանց խտացումն եղան երկու հոյակապ գործեր. մէկը Ա. Մէյէի Ուրուլագիծը հայերէնի համեմատական քերականութեան, միւսը Հ. Աճառեանի Հայոց լեզուի Արմատական բառարանը: Այս երկու գործերը հայերէնի հետախուզութեան հիմնաքարերն են: Եթէ մէկը կամենում է հնդեւրոպական լեզուաքննութեան ուղիներով ընթանալ, պէտք է իւրացնէ այդ երկու գրքերի նիւթն ու ոգին, այլապէս չի կարող հնդեւրոպական լեզուագիտութեան տեսակէտից գիտապէս պիտանի արգիւնքի հասնել:» (Ն. Աղբալեանի «Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան. Ներածութիւն», էջ 112):

Հարկ չկայ հոս մանրամասնութեանց մէջ մտնելու ցուցնելու համար թէ ըստ այս դպրոցին ի՞նչ են, հնդեւրոպական միւս ճիւղերուն նկատմամբ, հայերէնին բնորոշ յատկութիւնները: Անհրաժեշտ է արձանագրել երկու գիտողութիւն:

Վերոյիշեալ գիտունները, նշմարելով հայերէնին վրայ բազմաթիւ շեղումներ ենթադրեալ հնդեւրոպական նախալեզուին ձայնական դրութենէն, ինչպէս ձեւական երեւոյթներ և մանաւանդ բազմաթիւ բառեր (հայկական բառագոյնձին գրեթէ վեց եօթերորդը) չեն մեկնուած ցարդ նախորդ տեսութեամբ, կ'ենթադրեն որ ատոնք արդիւնք են եկուոր Հայ — Արմէններուն լեզուին վրայ փոխադարձած հակադրեցութիւնը բնիկ ժողովուրդներուն կողմէ իրենց նախկին լեզուները կորսնցնելու ընթացքին: Ենթաւսալի միջին յարատեւութիւն կոչուած

լուծումն է ասիկա, substratի ինչպէս կ'ըսեն այն գիտնականները, (տե՛ս Մէյէի յիշած յօդուածս՝ *Revue des Etudes Arméniennes*, VIII, էջ 255):

Երկրորդ գիտողութիւնը ռամկօրէնից կամ հայ բարբառներուն համար է: Մեյյէ բացէ ի բաց կ'ըսէ թէ հայերէնը (ե. դարուն գրաբարը) բարբառներ (dialectes) չունի. իր սկզբնաւորութեան (ե. դարուն) ան ծանօթացուած է միակ ձեւով, և արդի խօսելակերպերը չեն պարունակեր ոչ մի գիծ որ ենթադրել տայ թէ ե. դարուն Յ. Ք. գոյութիւն ունէին բարբառներ՝ նշանակելի կերպով, (gravement կ'ըսէ ան), տարբերող իրարմէ:» (A. Meillet, «Esquisse հային» էջ 9. տես նաև էջ 59 ենթախաւին համար): Նոյնպէս կը խորհի Հայր Մարիէս (L. Mariès, «L'arménien Classique pour lui-même», ի հանդէսին՝ *Revue de l'Orient Chrétien*, V (XXV), 1925—1926, էջ 389): Հարկ է նաև յիշատակել Աճառեանի վկայութիւնը. «Այսպիսով վերջին անգամ հաստատուած է այն միտքը, թէ ե. դարում կամ նրանից առաջ էլ, Հայաստանում խօսւում էր մի հայերէն, որի ներկայացուցիչն էր գրաբարը: Բարբառների այնպիսի սուր տարբերութիւն ինչպէս նկատում ենք միջմ. մեք. մէջ, չկային. եղածները մանր բաներ էին: Հետեւաբար զուր է ոմանց այն ենթադրութիւնը թէ հին հայերէն և գրաբար իրարից տարբեր բաներ են կամ թէ գրաբարը հին հայերէնի զանազան՝ բարբառներից մէկն է. միայն: — Այս կարծիքը ունէր նաև իմ ուսուցիչ հանգուցեալ հայագէտ Հիւրշման, և նոյն կարծիքին է դարձեալ հայագէտ Մէյէ:» (Աճառեան՝ «Հայ բարբառների ծագման ժամանակը», վերցուած՝ հեղինակին «Հայոց լեզուի պատմութիւն» գրքէն և տպուած «Սիոն»ի մէջ 1940, էջ 311):

* * *

Հնգերոպական հոյակապ, տմուր կառուցումին դէմ կը կանգնի այժմ յաբիրաբան տեսութիւնը, որուն հիմնադիրն է Ն. Մառ: Անոր անձն հետ հաճելի է ինձ ներկայացնել Աղբալեանի գրչով.

«Ն. Մառ մեր Ք. Պատկանեանի աշակերտն է և իբրև հայագէտ բանասէր մեծ երախտիք ունի մեր հին գրականութեան և լեզուի հետազոտութեան մէջ: Լինելով միաժամանակ հմուտ վրացագէտ՝ նա իր հետազոտութեան աշխատանքները հայ և վրաց գրականութեան մասին կատարած է զուգընթաց: Ինքն է, որ հիմնած ու վարած է «Բնասիրն» կատարած է զուգընթաց: Ինքն է, որ հիմնած ու վարած է «Բնասիրն» գիրքներ և հետազոտութիւններ հայ-վրացական բանասիրութեան անունը կրող նշանաւոր շարքը, ուր լոյս տեսած են մի քանի մեծարժէք հայ բնագիրներ Ն, Ադոնցի, Յ. Մանանդեանի և այլոց հետազոտութեամբ միասին: Աւելի մեծ է իր բերած նպաստը վրաց բու-

նասիրութեան, իր ծովածաւալ հմտութեամբ և բազմաթիւ լեզուների գիտութեամբ, իր անօրինակ ջանասիրութեամբ և մանրակրկիտ խնամքով մշակութեամբ նա մի նշանաւոր գիտուն էր. իսկ իր զօրաւոր իմացականութեամբ և յանդուգն յղացումներով մի հեղինակաւոր առաջնորդ բանասիրութեան մէջ: Իր հետաքրքրութիւնը սակայն միմիայն բանասիրական չէր — այլ լեզուաբանական, իսկ իր բանասիրութիւնը լոկ գրական երկերով չէր սահմանափակուած, այլ ընդգրկում էր նաև պատմութիւնն ու հնագիտութիւնը և ոչ միայն այն ազգերի, որոնց լեզուն ու գրականութիւնն էր իր հետազօտութեան գլխաւոր առարկան, այլ և այն միջավայրի, ուր երեւցած ապրած էին այդ գրականութիւնն ու լեզուները: Նա հմուտ էր բիւզանդական, պարսկական, ասորական և արաբական լեզուների և գրականութեանց: Դեռ ուսանողական շրջանին նա որոշեց վրաց լեզուի դիրքը, որ մինչ այդ մի անհղծուած էր և յայտնեց այն միտքը թէ նա ցեղակից է սեմիտական լեզուներին: Տարիների ընթացքին միշտ քննութեան առնելով այլալեզու գրականութիւններ իր համեմատական հետազօտութեանց համար՝ նա աստիճանաբար բանասիրութիւնից անցաւ լեզուաբանութեան և յղացաւ իր տեսութիւնը յաբեթական լեզուների մասին և այնուհետեւ խորացաւ այս նոր գիտամասի մէջ՝ դառնալով հիմնադիրը լեզուաբանական մի նոր գիտութեան — յաբեթաբանութեան: (Ն. Աղբալեան՝ «Պատմութիւն...», էջ 114—115):

Ն, Մառ, երբ հրատարակեց 1903ին «Հայոց հիւն գրականութեան լեզուի փերականութիւնը» (ռուսերէն), այս կարծիքն ունէր թէ հայ լեզուն խառն լեզուի մի օրինակ է ուր հնդեւրոպական բառամթերքն ու լեզուական ձեւերը խառնուած են մի ուրիշ լեզուի բառամթերքին ու ձեւերուն և որ այդ աւերիշ լեզուն շօշափման կէտեր ունի վրաց լեզուի հետ: Քսան տարի յետոյ տարբեր տեսակէտ յայտնեց, որովհետեւ մինչ այդ կառուցած էր իր նոր դրութիւնը՝ յաբեթականը, ըստ որում, լեզուներու ընդհանուր զարգացման մէջ, կայ լեզուախումբ մը՝ նախնազոյն դիրքի մէջ մնացած, և որուն այլ տեղեր ընկերային և գոյնէ կլիմայական պարագաներու տակ կրած այլակերպումին, աստիճանական բարձրացումին վիճակն են հնդեւրոպական կոչուածները:

Այդ յաբեթական լեզուները՝ — սա՛ պարզ անուանակոչում մըն է, քանի որ Նոյ նահապետի միւս երկու որդիներուն անունները գործածուած են արդէն՝ Սեմական, Քամական լեզուներ —, Ասիոյ փամիրեան լեզուներէն մինչեւ Ատլանտեան օվկիանոս մէկ կողմէն և Խաղաղական միւս կողմէն, կը խօսուին եղեր ատենօք և ասիկա նախահնդեւրոպական շրջանն է եղեր, որուն յաջորդած է հնդեւրոպականի զարգացած վիճակը:

Գալով հայոց լեզուին նկատմամբ Մառի կարծիքին, նոյնութիւն չկայ զանազան ժամանակներու մէջ յայտնած տեսակէտներուն միջեւ, որովհետեւ անոր ընդհանուր տեսութիւնը միշտ լինելութեան մէջ էր:

Նախապէս՝ մեկնելով այն կէտէն թէ Հայերը արեւմուտքէն զաղթած են դէպի Հայաստան և թէ մեր երկրին նախկին բնակիչները իսլաւներ էին, Ն. Մառ կը հետեւցնէր թէ այս վերջինները յաբեթական լեզու խօսած ըլլալու են և հայերէնը այդ խալդեան լեզուն է, որ շրջապատելով ներգաղթողներուն (Հայոց) հնդեւրոպական լեզուին հետ, նոր տարրեր ստացած է և կերպով մը հնդեւրոպականացած: Եւ ըստ նոյն հեղինակին, մեր աշխարհաբար բնիկ տեղացիներուն Արամիկներուն լեզուն է, ուրկէ կու գայ իր անունը Արամիկ, որ պահած է քերականական ձեւեր և բաղմաթիւ բառեր, զուգահեռաբար գրաբարին և ասկէ աւելի հին ըլլալով ինք: Երկուքն ալ իրարու խառնուած են հետզհետէ:

Բայց երբ Մառ կանգնեց իր ընդհանուր տեսութիւնը լեզուներու ընթացքի մասին, նկատելով յաբեթական անոնց զարգացման նախորդ աստիճանը, վերջին դնելով հնդեւրոպականը, այն ատեն աշխարհաբարը աւելի մօտէն կանգնած կը թուի գրաբարին: Ըսաւ այն ատեն որ վրացերէնը, հարաւային կովկասի լեզուներուն հետ, կը կազմէ մի ընտանիք, որ մի ճիւղն է յաբեթական լեզուին, որուն երկրորդ ճիւղըն է Հայաստանի հարաւային կողմը գերիշխող մի ուրիշ խումբ՝ Սեմականը: Հայկական լեզուն ալ այդ երկու աշխարհագրական հողամասերուն լեզուն միացնող՝ հայկական շերտն է, ինքն ալ ստիպողաբար յաբեթական:

Մառի նոր տեսութիւնը լաւ կ'ամփոփէ Աղբալեան հետեւեալ տողերուն մէջ. «Այս անգամ մեր լեզուն նրան (Մառի) երեւում է ոչ թէ մի խառնուրդ, այլ մի ամբողջութիւն, մի յաբեթական հին լեզու, որ իր հնդեւրոպացման կէս ճամբին է մնացած. ունի բառամթերք ու ձեւեր, որ յաբեթական վիճակի ժառանգութիւնն են և վերապրումը: Այսպիսով կարելի է մեկնել, օրինակ, թէ ինչո՞ւ մեր հնչիւնների թիւն ու որակը նոյն է վրացերէնի հետ, որ յաբեթական լեզու է և ինչո՞ւ բաղմաթիւ բառեր նոյն արմատն ունին հայ և վրաց լեզուների մէջ. » (Նոյն գիրքը, էջ 117): Եւ աշխարհաբարն ալ ուրեմն, ըստ Մառի վերջին տեսութեան գրաբարին հետ վերջընթեր աստիճանի վրայ՝ կէս ճամբան մնացած լեզու է:

Եզրակացնենք ըսելով որ ըստ առաջին Դպրոցին՝ հայերէնը հնդեւրոպական լեզու մըն է, որը, Հայոց պատկանելիք հողին վրայ ոտք կոխելով, տեղական-ասիական տարրեր ստանձնած է. — մինչ, ըստ երկրորդ Դպրոցին վերջին տեսութեան, ան տեղական-ասիական (յաբեթական) լեզու մըն է, որուն կը միանան՝ պարտադրուած՝ կարգ մը հնդեւրոպական քերականական ձեւեր և նոր բառեր:

Ընթերցողներս գիտեն թէ Վրացի մեծ գիտնականը ձարերու օրով սկսած էր իր տեսութեանց մշակումը, բայց Խորհրդային Ռուսաստանի մէջ իր տեսութիւնը ստացաւ պաշտօնական հանգամանք և կը համարուի մարքսիստական, գլխաւորապէս այն պատճառով որ Մառի տեսակէտները ներդաշնակ են Կ. Մարքսի տեսութեան, որ մարդկային մշակոյթը կը նկատէ տնտեսական յարաբերութեանց վերնաշէնք:

* * *

Յաճախ մեր հանգուցեալ բանասէրին խօսքերն իսկ մէջբերելով պարզեցի երկու Դպրոցներուն վարդապետութիւնները, օգտուելով նաև Մէյէի, Աճառեանի, Ղափանցեանի, Տաշեանի հմտալից երկերէն: Տեղն է հիմա պատասխանելու թէ ո՞ր դպրոցին՝ կը պատկանէր Աղբալեան:

Նախ պէտք է խոստովանիլ որ մեր հանգուցեալին կը պակսէր, մեթոտիկ պատրաստութենէ զատ, գոհացուցիչ ծանօթութիւնը հին լեզուներու (յունարէն, սանսկրիտ, լատիներէն, հիթիթերէն և այլն), որ պէսզի կարենար վստահօրէն նետուիլ ասպարէզ, ենթադրելով իսկ որ իր նկարագիրն ալ արտօնած ըլլար խորացած մնալու ձեռնարկուած նիւթի մը մէջ: Ինք իր կարգին ունէր առաւելութիւն մը՝ գլխաւորապէս եւրոպացի գիտնականներուն վրայ, կովկասեան մի քանի լեզուներու՝ գլխաւորապէս վրացերէնի հետ, կատարեալ ծանօթութիւնը կարեւորագոյն հայ բարբառներուն: Այտընեան հիմնած է հայ բարբառագիտութիւնը, ուրիշներ մշակած են մասնագիտօրէն այս կամ այն բարբառը: Աճառեան ամբողջացուցած, խորացուցած և դասաւորած է հայ բարբառագիտութիւնը: Աղբալեան, նախորդներուն հմուտ հիման վրայ, գիտէր հայ բարբառներուն առանձնայատկութիւնները՝ մէջը սպրոդի պէս, արուեստագէտի՝ բանաստեղծի պէս: Նոր բարբառներու օժանդակութեամբ կը լուսարանէր անցեալը, հինը, և մեր հին լեզուն՝ գրաբարը շատ լաւ գիտէր:

Բայց ուր որ հինին համար ուրիշներ կատարած էին խուզարկութեան, հմտութեան տքնաջան աշխատանքը, ինչ համադրական ուժով, հմայիչ ոճով և յստակօրէն Աղբալեան կը ներկայացնէր ստացուած եզրակացութիւնները:

Մեր հոս քննութեան առած խնդրոյն նկատմամբ, յաճախակի ահնարկութիւններ կան, որոնք երբեմն կը թուին իսկ, եթէ ոչ հակասական, գոնէ այլազան: Անցողակի կերպով այս նիւթի մասին քանիցս զազափար յայտնած ատեն՝ անդրադառնալու խոստովմով, տարուած կը թուի մերթ ընդ մերթ չափազանցութեան, ուսումնասիրած կէտին ներշնչած հետաքրքրութեան և կամ առթած «գիւտին»՝ նորութեան

հետեւանքով: Քանի մը մէջ բերումներ ընեմ նախորդ երկերէն, վերջինը յիշատակելէ առաջ: Ընդգծումները ինձմէ են:

«Անյիշատակ պայքարների մէջ, ճակատելով բազմազան լեզուների դէմ, տոկալով պատմական բախտի չար հարուածներին՝ ընկճւած է հնագոյն հայերէնի վեպ կերպարանքը, որ այսօրուան բարբառների մէջ հասած է յետին անշուքութեան՝ նրանց տէր ու պահապան գեղջուկի նման: Սակայն ինչպէս տէր այնպէս եւ իր լեզուն հաւատարիմ բայց նկուն գարմն են մեծագոր Հասերի եւ Ուրարտացի անվեհեր ռազմիկների եւ նրանց մեծագոռ բարբառի խուլ արձագանգն է, որ դեռ հնչում է մեր գրաբարի եւ աշխարհաբարի մեջ...» (Հայրենիք Ամսագիր 1928 յունիս, էջ 87):

«...Չեմ ուզում փաստերից առաջ անցնել, բայց յուսով եմ ժամանակին հաղարաւոր փաստեր բերելու, որոնք պիտի հաստատեն թէ հայերէնն ու վրացերէնը մի օտոտ հին հնդեւրոպական լեզուի բարբառներ են: Դարեր ու դարեր ապրելով Հայաստանի եւ Վրաստանի միջին ձորերում, խորին փոփոխութեանց ենթարկուելով անջատօրէն և շատ ուշ գրի առնուելով, նրանք այսօր թւում են անհունապէս տարբեր լեզուներ: Առայժմ գոհանում եմ այս յայտարարութեամբ:» (Հայրենիք Ամս. 1928 դեկտ. էջ 139):

«Հայոց լեզուն հնդեւրոպական է իր լրութեամբ, այսինքն իր բոլոր բարբառներով. բայց այդ բարբառները միօրինակ հոլովոյթ չեն ունեցած. մէկն իր նախնական միջակ դէն պահած է անփոփոխ, միւսը՝ փոխած է լիրկ 8-ի: Այդպէս են և միւս ձայները, որ այսօր ընտելծում են բարբառական տարբերութիւններ: Բարբառներ եղած են եւ նախագրական օրջանում եւ ապրած են ուրոյն կեանքով, ինչպէս մեր այսօրուան բարբառները: Նրանցից մէկը գրի առնուած է Ե. դարում, միւսները մնացած են անգիր, բայց աւելի կամ նուազ չափով ազդած են գրաբար լեզուի վրայ: Հեղինակ ու թարգմանիչ, գրիչ և տուն տուող սովորած են գրաբար լեզուն, բայց չեն մոռացած մայրենի բարբառը և լսելով օրինակ՝ ընտանի գրած են՝ ընդանի կամ հակառակը:» («Բանասէրի Յուշագիրը», պրակ Դ, 1937, էջ 59—60):

«Մեթոդական ցուցում. միեւնոյն բառի միեւնոյն հոլովոյթի տարատեսակ կերպարանքները ապացոյց են հին և տարբեր բարբառների գոյութեան: Աւանդուած ձեւերի հիման վրայ կարելի է վերականգնել հոլովական շղթայի պակասած օղակները և նրանց օգնութեամբ ուրուագծել նախագրական հայերէնի ձեւաբանական կազմը:» (Նոյն տեղը, պրակ ԺԹ, 1940, էջ 119. նախորդ էջերուն մէջ կը ցուցնէ մատնանշած կերպարանքներէն օրինակներ):

Իր վերջին աշխատանքին «Հայոց լեզուն» խորագրուած գլխուն մէջ («Պատմութիւն Հայոց Պրականութեան. Ներածութիւն», էջ 108-155

ի պաշտօնէ կը պարզէ երկու Դպրոցներուն տեսութիւնները մեր հոս շօշափած բոլոր խնդիրներու մասին: Հնդեւրոպական լեզուաբանութեան սխտեմը ամուր կը նկատէ. սակայն կը յաւելու թէ մեկնուած է մեր լեզուի հնդեւրոպական տարրը, բայց ոչ մեր լեզուն բովանդակ և իր ծագումով և իր ներքին կազմութեամբ: Մառի տեսութեան մէջ, ձայնաբանական կառուցումէն աւելի, մարդաստամբերու կենցաւի և մշակոյթի նկատառման վրայ շեշտը դնելով, բառերու իմաստաբանական դարգացման և փոխառութեանց մասին ապագային կատարուելիք նոր կառուցումներ կը յուսայ, եթէ մանաւանդ յարեթական լեզուներու մի յատուկ ամբիոն գոյութիւն ունենայ Հայաստանի համալսարանին մէջ:

Կը գոհանամ այս սեղմ ամփոփումով, յուսալով որ Աղբալեանի վերջին աշխատանքը կոկիկ հատորի վերածուած շատերու կողմէ կը կարդացուի: Հոն ընթերցողը պիտի նշմարէ ի մէջ այլոց թէ Աճառեանի ցուցակագրած՝ իրաներէնէ փոխառեալ 1400 հայ արմատ բառերու հիման վրայ, ինչ տպաւորիչ կերպով, Աղբալեան կը պատկերացնէ Պարսկաստանի ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ: Ահաւասիկ եզրակացութիւնը:

«Ես նկատի ունեցայ այն փոխառութեանց մէկ մասը, որ կատարուած էին նախ քան մեր գրերի գիւտը և որ ուրեմն կային այն լեզուի մէջ, որով մերոնք գրականութիւն ստեղծեցին: Այս փոխառութեանց նայելով կարելի է տեսնել թէ ո՛րքան խոր ու լայն եղած է իրանի ազդեցութիւնը մեր կեանքի վրայ: Այդ փոխառութեանց քանակը երկու անգամ աւելի է քան մեր բնիկ բառերը և վերաբերում է կենսական այնպիսի երեւոյթների, որ չունէր և ունենալ չէր կարող հովիւ հայը: Աննախապաշար մտքի համար պարզ է կարծում եմ, որ մենք քաղաքակիրթ ազգերու շարքն անցած ենք իրանական մշակոյթի իւրացումով և պարսիկ ու պահլաւ գերիշխանութեան տակ:» (նոյն գիրքը, էջ 139):

Տեղն էր հոս զետեղելու նոր ենթահատուած մը դասաւորելու և ամփոփելու համար Աղբալեանի բերած նպաստը հայ լեզուաբանական մարզին մէջ: Անոնց թուումը կը յապաւենք Աղբալեանի մատենագիտական ցանկին:

Գլխաւոր Բ. ՀԻՆ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ

Իր մահէն (15 օգոստոս 1947) քանի մը օր առաջ հրապարակ եւսած Հայոց Դրականութեան Պատմութեան «Ներածութիւն» ենթախո-

րազիրը կրող հատորին յառաջաբանին մէջ (տպուած 1944ին), Աղբալեան մեզ կը հաղորդէ որ, երիտասարդութեան տարիքին, խիզախ մըտածումը ունեցած է գրելու Հայոց գրականութեան մի լուրջ պատմութիւն: Այս դիտաւորութեամբ կը լծուի գործի, այն կարծիքով թէ՛ «մենք մի փոքրիկ «ածու» լինելով՝ մեր գրականութիւնն այնքան ընդարձակ չէ, որ ջանասէր մէկը չկարենայ ընդգրկել լայնքին ու երկայնքին»: Կը խոստովանի որ բնոյթին և կեանքին բերումով յարատեւ չէ եղած. տարուած բաղմակողմանի հետաքրքրութեամբը, քաղաքացիական ըմբռնումովը և զգայուն բնաւորութեամբը չէ կարողացած սահմանափակուիլ: Իր ծրագրին հրաժեշտ տուած էր, երբ Համազգային Ընկերութեան Պէյրութի մասնաճիւղը գինքը կը հրաւիրէ, չըսենք կ'ըստիպէ բարեկամաբար, դասախօսութիւններ տալու Հայոց Գրականութեան Պատմութեան վրայ, որոնք օրը օրին լոյս տեսան սեւագրութեան ձեւով գլխաւորաբար Պէյրութի «Ազգաբար» շաբաթաթերթին մէջ: Յետագային «Ակօս» պարբերագրի հետապնդումին պատասխանելով, Աղբալեան ինք իր ձեռքովը վերամշակեց նոյն նիւթերուն առաջին շարքը, որ մաս առ մաս տպուելէ վերջ սոյն պարբերագրին մէջ 1944 էն 1947 տարիներու ընթացքին, վերջին տարւոյս օգոստոս ամսուն հրապարակ ելաւ՝ հատորի վերածուած «Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան. Ներածութիւն» խորագրով. 210 խիտ էջերէ բաղկացած աղուոր գիրք մըն է ան:

Եթէ այս հատորին կցենք դասախօսութեանց մնացեալ շարքը, հայագիտական քանի մը զեկուցումները՝ կարդացուած Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի Հայագիտութեան ամբիոնին կողմէ գրողիս կազմակերպած ասուլիսներու պահերուն, նոյնպէս քանի մը գրախօսականներ նման նիւթերու շուրջ, կ'ուենանք իբր Աղբալեանի գրչէն ելած՝ տեսակ մը Հայ հին դպրութեան պատմութիւն, իր ծագումէն մինչեւ Ժրդ դար, երեք բաժինով. 1. Ներածական, 2. Մասեցագրական, 3. Գրախօսական:

Այս ամենը դասաւորուած, զիրենք այժմ պարունակող տեղերովն ու բովանդակութեանց նիւթերովը կը հաղորդեմ Աղբալեանի մատենագիտութեան ցանկին մէջ: Սակայն կը հրաժարիմ իմ նախնական ծրագիրէս, որ էր ներկայացնել հոս անոնց վերլուծումը լայն մէջ-ծրագիրէս, որ էր ներկայացնել հոս անոնց վերլուծումը լայն մէջ-բերումներով և մանաւանդ բնորոշել Աղբալեանի հին հայ դպրութեան նուիրած ուսումնասիրութեան տեղը նոյն նիւթին շուրջ ջարդ լոյս տեսած աշխատանքներու շարքին մէջ: Գլխաւոր պատճառը օտ է որ, շատ յապաղած ըլլալով մեր հանգուցեալին լեզուաբանական գրութեանց վրայ, որոնք քիչ ծանօթ էին մտաւորական լայն խաւերու և եւրոպացի գիտնականներուն ձեռքը չէին հասած բնաւ, ինձ յատկացուած էջերը շատոնց արդէն լեցուած են: Կը մխիթարուիմ նկա-

տելով որ Աղբալեանի վաստակին այս կալուածը աւելի ծանօթ է և աւելի մատչելի շնորհիւ Պէյրուքի պարբերական մամուլին և վերջին հատորին արտատպութեան:

Գլխաւոր գիտողութիւնս այժմ շօշափածս գրութեանց վրայ այս է որ անոնց մէջ աւելի զգալի է հմտութեան, մատենադիտական փնտըռտուքներու պակասը և ինքնատիպ տեսակէտները նուազ քաղմութիւ են, թէպէտ միշտ կը մնան ինքնատիպ՝ ինչպէս Աղբալեանի բոլոր արտագրութիւնները՝ իրենց յօրինուածքովը, ոճովը: Անոր պատրաստած ճաշերը — մտաւորական — միշտ հաճոյ են առնուողն իրենց ներկայանալու կերպովը՝ presentation-ովը պիտի ըսէի մտերմութեան մէջ:

Ուստի պիտի գոհանամ քանի մը մատնանշումներով:

1. ՆԵՐԱՇԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Այս բաժինին կը վերաբերի «Ներածութիւն» հատորին մեծագոյն մասը: Այս հատորին երեք առաջին գլուխները՝ Գրականութեան մասին ընդհանրապէս (գլ. Ա.), Գրական պատմութիւն և Գրականութեան պատմութիւն (գլ. Բ. և Գ.)՝ էջ 6—66, երկար թուեցան ինձ համեմատութեամբ մնացեալ նիւթերու և նոյնիսկ ներածութեան մը մէջ շօշափուելիք հայ գրութեան պատկանող ուրիշ կէտերու: Անոնք գրուած են կարծես իբր նախամուտ մը համաշխարհային գրականութեանց պատմութեան:

Աղբալեան լաւ կը բացատրէ թէ ինչպէս բառը որ ներքին բովանդակութեամբ պակեր մը կը ներկայացնէ նախապէս, երկարատեւ կիրարկութեամբ կ'ըլլայ հետզհետէ ուրուագիծ, այսինքն՝ գաղափար: Բառերը իրարու միացած կը կազմեն *l'ouf*, ուր կրնայ տիրապետել պատկերը կամ գաղափարը: Արտատպենք հիմա քանի մը տող Աղբալեանէն:

«Կան մարդիկ, որոնց ոգեկան կառոյցն այնպէս է, որ արտաքին և ներքին աշխարհն իրենց գիտակցութեան մէջ իբրեւ պատկեր է ձեւաւորուում: Բնական է, որ երբ նրանք խօսում են իրենց ներքին աշխարհից՝ նրանք յօրինում են պատկերների մի շարք: Դրանք բացասեղծ են ծնուած: Կան ուրիշ տիպարի մարդիկ, որ իրենց ներքին վիճակները և արտաքին աշխարհը իբրեւ գաղափար են ըմբռնում և ձեւաւորում: Բնական է, որ երբ նրանք խօսում են իրենց ոգեկան փորձից՝ անպատկեր խօսքեր են յօրինում: Սրանք գիտեցներ են: Սակայն այս երկու տիպարները չեն հանդիպում անխառն կազմութեամբ:

ամեն մարդ մի քիչ բանաստեղծ է և մասամբ գիտուն, Մէկ կամ միւս կառոյցի գերակշռութիւնն է, որ բանաստեղծի տիպարը գատում է գիտունի տիպարից:» (Անհրաժեշտութիւն, էջ 14)։ (Այս մասին տես նաեւ Աղբալեանի գիտողութիւնը Դուրեան Պատրիարքի մէկ գրքին առիթով)։

Յետոյ կը փնտռէ թէ ի՞նչ է գրականութիւնը, այսինքն՝ տուեալ լեզուով մը գրուած մտքի այն արտայայտութիւնը, որ պէտք է տեղ գտնէ գրականութեան պատմութեան մէջ և շնչտեղէ յետոյ թէ պէտք է նկատի առնել նախ անոր ձեւը, այսինքն ոնր, այսինքն՝ յօդուած-քը (սինքն մարդն է) և բովանդակութիւնը՝ որ պէտք է հանրային արմէք ունեցած ըլլայ կամ ունենայ, կը սահմանէ թէ գրական գործին յատկանիշն է հանրային բովանդակութիւն ձեւաւոր յօդուածով։ Այս կարգի գործերն միայն տեղ գտնելու են գրականութեան պատմութեան մէջ։

Հարց կու տայ այն ատեն թէ ո՞րը գերակշիռ դեռ ունենալու է՝ ձեւը թէ բովանդակութիւնը, այսինքն արուեստը արուեստի՞ համար թէ կեանքի համար։ Եւ շատ յաջող բանաձեւեր կը հաղորդէ զոր կըրնանք ամփոփել մէկ տողով՝ արուեստական յօդուած կը պահանջուի հանրաժեմ բովանդակութեամբ։

Երկար՝ քիչ մը մանուշապատ Բ. և Գ. գլուխներուն մէջ կը սահմանէ Գրական պատմութեան և Գրականութեան պատմութեան կալուածները։ Պարզուած մեթոտն ու տեսակէտը լաւ են գոնէ տեսակաւորէն։ Ելիտի նախընտրէի միայն խորագրեր որ շփոթութեան տեղի չտային և ուղղակի յայտնէին ընդգծուած զանազանութիւնը, օրինակի համար՝ պատմութիւն Մասեմագրութեան և Գրականութեան, կամ Գրույնեռու և Գրական շարժումներու։

Դ. գլուխը (էջ 67—107) կը պատկերացնէ «Հայոց ազգն ու աշխարհը», ուր երեւան կու գան հայրենասիրական խոր սէր՝ ի տես Հայաստանի լեռներուն ու ձորերուն, և ազգային արժանապատուութեան գիտակցութիւն՝ նկատելով որ հայը, վէս ու անձնապատան, յաճախ ըմբոստ և անհնազանդ, նոյնն է մնացած հնագոյն դարերէն մինչեւ մեր օրերը։

Ե. գլուխին նիւթը՝ «Հայոց լեզուն» (էջ 108—155), որ արդէն ուսումնասիրուեցաւ մեր նախորդ հատուածին մէջ, կը վաւերացնէ Ե. գլուխին եզրակացութիւնները։

Վերջին՝ Զ. գլուխը՝ «Գիրք եւ Գրիչ» (էջ 156—210), յիշատակաբաններէ քաղուած շահեկան մէջբերումներով լաւ ծանօթութիւն կը հաղորդէ Հայոց գրչութեան արուեստի մասին։ Ամբողջ գլուխը մեկնութիւնն ու ապացոյցն է Փարպեցեայ սա հաւաստումին թէ «Բաղմացուն

զրիչներուն դասերը՝ մէկը միւսին գերազանցելով... Պայծառացան եկեղեցիները, շքեղացան սուրբերու վկայարանները, միշտ ծաղկելով անոնց մէջ ուխտը՝ (գրչագիր) կտակարաններու ընծայ բերուելովը...»։ Բայց աւուր ոչ մի աղբիւր, եթէ ոչ հազուադէպօրէն մի քանի գրչագրի թիւը, տուանց յիշատակելու այդ թիւը կամ յիշատակարանները իրեն ծանօթացնող տպագիր ցուցակները։ Հ. Ա. Վարդանեան այս շահեկան նիւթին ուրուագիծը տուած էր Հանդես Ամսօրեայի մէջ 1924ին (տես արտատպումը՝ Ա.գ.գ. Մատ. թիւ 26.), գիտական տարազով։ Աղբալեան ուզած է amateur-ներու հրամցնել նոյն նիւթը՝ ճշտացած, բայց ժողովրդականացած հանգամանքով։

Եթէ ընդունինք Աղբալեանի հետ թէ գրականութիւնը գրի առնուած բանասիրութիւն է...», լաւագոյն է տակաւին այս ճերածական» բաժնին կցել Աղբալեանի բանաստեղծութիւնը նուիրուած նախագրական շրջանի «Բանաւոր սեղծագործութեան» Հայոց. (տե՛ս Աղբալեան, թիւ 11 և 12)։

2. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աղբալեանի մենագրական դասաստեղծեանց նիւթ հայթայթած են կարգով հետեւեալ խորագրերը. 1. Սրբախօսական գրականութիւն.— 2. Ագաքանգեղոս.— 3. Փաւստոս.— 4. Հայ գրերու գիւտ.— 5. Ոսկեդարեան բարգմանական գրականութիւնը.— 6. Կորիւն.— 7. Եզնիկ.— 8. Մ. Խորենացի.— 9. Կանոնական գրականութիւն.— 10. Ղազար Փարպեցի.— 11. Յունաբան Դպրոցը.— 12. Եղիշե.— 13. Զենոբ Գլակ.— 14. Յովնան Մամիկոնեան.— 15. Շարականներ.— 16. Յովնան Մայրագոմեցի.— 17. Սեբեոս.— 18 Մովսէս Կաղանկատուացի.— 19. Գրիգոր Նարեկացի եւ Կորիւն. (աղբալեան առաջինին հանդէպ երկրորդին)։

Այս ուսումնասիրութիւններէն քանի մը հատը տկար են ի հարկէ. լաւագոյն են անոնք որոնց համար Աղբալեանն ունեցած է իր ձեռքին տակ նախորդ հետազօտողներուն քննական աշխատանքները։ Մասնաւոր յիշատակութիւն կը պարտինք Մովսէս Խորենացւոյ նուիրուած ուսումնասիրութեան. եթէ մեր բանասէրը կը դժկամակէր խորենացին փոխադրելու Ե. դարէն ասդին, համոզիչ չգտնելով այլ կերպ խորհողներուն ապացոյցները, ինք իր կարգին համոզիչ ապացոյցը տուաւ՝ Հայագիտական Ասուլիսի մը պահուն, անկախաբար ուրիշ բանասէրներէ որոնց գործը այդ Ասուլիսի ատեն իրեն մատնանշուեցաւ. թէ Մովսէս Խորենացւոյ պատմութիւնը կինդանի գրաւոր գրոյց մըն է երկու անձերու միջեւ. որոնցմէ մէկը ինքն է՝ ծերունի հիւանդկախ

պատմագիրք, միւսն՝ իր երիտասարդ մեկեմասը՝ Սահակ Բագրատունին։ Ահաւասիկ Աղբալեանի տեսութեան ամփոփումը՝ իր գրչով կատարուած։

«Իսկապէս դա պատմութիւնն է, այլ պատմական նիւթերին հըմուտ մի մարդու թղթակցութիւնն է մի հարցասէր իշխանի հետ, որ ունի պատմական հետաքրքրութիւն։ Այս հանգամանքը մի անթառամ կենդանութիւնն է հաղորդում գործին. ոչ թէ գրքի, այլ երկու բարձր իմացականութեան տէր մարդոց գրաւոր զրոյցին է, որ ունկնդրում ենք, ուր թէեւ խօսողներից մէկն է, միայն, որին լսում ենք, բայց երկրորդի ներկայութիւնը միշտ զգում ենք պատմահօր խօսքերի միջից և գիտենք թէ ինչ են նրա խնդրածները, հրահանգածն ու իմանալ ուզածը։ Նա ոչ միայն պատմահօր գրքի սահմաններն է որոշում, այլ և թէ ինչ չափով ու ոճով պէտք է գրել։ Այս թղթակցութիւնը անշուշտ Սահակ Բագրատունին պահում էր իր դիւանում և յաճախ կարդում էր...։ Նկատելի է սակայն, որ խորհնացին ձգտում է իր նամակները շարայարեալ պատմութիւն դարձնել, թէեւ միշտ ստիպուած է այս կամ այն բացատրութիւնը տալ իշխանին և Պատմութեան գլուխները դարձնել անձնական նամակ և գրաւոր զրոյց։» («Ակօս» ԺԲ. էջ 103)

Կրկին պատմաբաններու և գրասէրներու մասնաւոր ուշադրութեանը կը յանձնարարենք Աղբալեանի յօդուածը՝ «Ս. դաբու գրական ըմբռնումը» Հայոց. որ զուգահեռն է Հայոց լեզուի շեշտադրութեան առիթով ըսածին, ինչպէս նաև Հայոց ազգին ու աշխարհին նուիրուած գլուխին եղբակացութեան, թէ այսինքն։

«Այսօր հայը նոյն ծաղկեցնող և չափախոյս միտքն է, ինչ որ Կորիւն կամ Փաւստոս։ Հին դարերում թէև օտար ու եկամուտ՝ այդ ոճն արդէն ազգայնացած է։ ... «Մեր զգայնաչափը շատ է նրբագգաց, ամենանուրբ ջերմաչափի պէս է, մեր նեարդերը շատ են առածիգ. շիւղը մեր հոգում դառնում է գերան. աննշան յաջողութիւնը մեզ հանում է մինչեւ երկինք և անյաջողութիւնը անդունդ է տանում։ Մեր երեւակայութիւնը իր իսկական չափերով տեսնելու կարողութիւնը մեզ պակասում է։ Գիտական ոգու երկարատեւ մարզանք պէտք է հային խելքի բերելու համար։ Մենք հարազատ զաւակն ենք մեր դասական պապերի։

«Մաշթոց մեր վարդապետն է և Փաւստոս ու Կորիւն մեր դասընկերը։» (Հայրենիք Ամս. 1938 փետր. էջ 112)։

Այս երկրորդ գլխուն մանրամասնութեանց համար, տե՛ս մեր պատրաստած՝ Աղբալեանի մատենագրական ցանկը։

3. ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Հին հայ գպրութեան նիւթեր շօշափող գրքերու շուրջ Աղբալեան տուած է 1913-1914ի շրջանին և յետագային քանի մը գրախօսականներ: Ստուար թիւ մը չեն՝ ներկայացներ անոնք, բայց քննադատական առողջ մտքով գրուած են և կարգ մը շահեկան կէտեր կը շեշտեն, որոնց կարեւորները կը հաղորդենք մեր ցանկին մէջ:

Գրքեր Գ. ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆԸ

Թերեւս քանի մը ընթերցողներ զարմացան, երբ նշմարեցին որ ուսումնասիրութեանս սկզբնաւորութեան, Աղբալեանի Բանասիրական վաստակին թուարկութեան մէջ զետեղեցի անոր՝ Սայաթ-Նովային նշանակումը՝ գրութիւնները: Պատճառը պարզ է. այս նիւթը — Աղբալեանի նախասիրած աշխատանքը — ամենէն աւելի կ'ապացուցանէ անոր քննադատ բանասէրի տաղանդը իր բոլոր երանգներով. հոն կը ցոլան անոր կրած՝ տղու և երիտասարդական տարիքին՝ ընտանեկան և թաղային միջավայրին տպաւորութիւնները, երգող՝ պարող՝ քէյֆ սիրող ընկեր աշուղի հոգեբանութիւնը և խոհուն գեղարուեստատէրի նկարագիրը: Այդ նիւթին նուիրուած ուսումնասիրութիւնները կը քիչեցնեն մեզ Աղբալեանի կեանքին այն շրջանը, ուր կազմուած՝ հասունցած մտքով ու պաշարով սկսած էր ըլլալ հեղինակութիւն և գուրգուրանք վայելող գրչի և խօսքի մարդը, Թիֆլիզի գրագէտ և գեղարուեստատէր ջերմ մթնոլորտին մէջ, ընդ հովանեաւ ճամբնայն հայոց բանաստեղծին՝ Յովհաննէս Թումանեանի:

Վերջին տարիներս Երեւանի մէջ լոյս տեսած՝ մեծ Աշուղին վերաբերող գրքերէն մին կը պարունակէ Յ. Թումանեանի բոլոր յօդուածները, ճառերը և ելոյթները Սայաթ-Նովայի մասին՝ գրուած և արտասանուած 1912—1917 թուականներուն: Կազմողը՝ Ն. Թ. (Նուարդ Թումանեան՝ դուստրը բանաստեղծին) կը գրէ.

«Սայաթ-Նովան Թումանեանի կեանքում գրաւում է բացառիկ տեղ: Մեծ է Թումանեանի սէրը և հիացմունքը դէպի ԺԸ դարի մեծ աշուղը և քնարական բանաստեղծը: Թումանեանն անսահման սիրում էր «Ներգի ու երաժշտութեան թագաւոր», «Վէրքով ու սրով» գնացած Սայաթ-Նովային: Սիրում էր կրթոտ ու խորը սիրով — ու գեւորութեամբ ու ոգեշնչութեամբ նրա երգերով:

«Թումանեան իր յօդուածներում ու ելոյթներում Սայաթ-Նովային որակում է որպէս արեւելքի մեծ բանաստեղծի, որպէս համակովկասեան մեծ երգչի, որպէս դժբաղդ սիրոյ բանաստեղծի։

«Թումանեանի բոլոր ասոյթները Սայաթ-Նովայի մասին պարուրուած են հարազատի ջերմ սիրոյ ածականներով ու բացականչութիւններով՝ մեր հոյակապ Սայաթ-Նովան, մեր վիթխարի, մեր արքայական Սայաթ-Նովան կամ ուղղակի ասում է՝ իմ սիրած Սայաթ Նովան...» (Յովհ. Թումանեան՝ «Սայաթ-Նովա», կազմեց Ն. Վ., Երեւան, 1945, էջ 65)։

Յովհաննէս Թումանեանի տեղ գրեցի Նիկոլ Աղբալեան, եւ այս ամբողջ դատումը կը մնայ նոյնքան իրական։

* * *

Գէորգ Ախվերդեան Սայաթ-Նովայի ձեռագիր աղավթարը վերածած էր տպագրի 1852 թուականին և ծանօթացուցած էր հայ հասարակութեան իր ազգէն ծնած մեծ Աշուղը։ Բայց ժամանակը մոռցնել կու տար զայն, երբ Թիֆլիզի մտաւորականութիւնը նախ «Վերնաւ տան» մէջ 1900 թուականներուն՝ և յետոյ՝ 1912—1914 թուականներուն՝ Հայ Գրողներու կովկասեան լնկերութեան շրջանակին մէջ վերարժարծեց հայ Աշուղին աննման տաղերուն յարգն ու համբաւը, յօդուածներով, գրական և երաժշտական երեկոյթներով, որոնց գաղաթնակէտը եղան Աշուղ Հազիրի գլխաւորութեամբ Թիֆլիզի բոլոր ծանօթ աշուղներուն և սազանդարներուն իրագործած աշուղական շքեղ հանդէսները և ի վերջոյ՝ Թիֆլիզի կաթուղիկէ Ս. Գէորգ անուն (Մէյտանի) եկեցեցւոյ բակին մէջ կառուցուած՝ Սայաթ-Նովայի մահարձանին հանդիսաւոր բացումը 1914ի Մայիս 15ին։ Այդ եկեղեցւոյ սեղանին առջեւ է որ նահատակուած էր Սայաթ-Նովան ազօթքը բերնին։

Այս բոլորը ոգնւորող գլխաւորներուն՝ Յովհաննէս Թումանեանի և Գէորգ Բաշինջաղեանցի մօտ ներկայ է գործօն Նիկոլ Աղբալեանը։ Քիչ առաջ յիշած գրքիս մէջ, հեղինակը կը գրէ. «Հայ Գրողների լնկերութեան առաջին գրական երեկոյթը նուիրուած Սայաթ-Նովային կայացել է 1913 թուի մարտի 14ին Թիֆլիզի Բարեգործական լնկերութեան դահլիճում, ուր մի ընդարձակ բանախօսութիւն է արւում Սայաթ-Նովայի մասին հասարակութեան լայն խաւերին ծանօթացնելու Սայաթ-Նովայի ստեղծագործութիւնը» (էջ 66)։ Օրուան «Հորիզոն» թերթէն կ'օգտուի Ն. Վ. հաղորդելու համար այս շահեկան տեղեկութիւնը, յապաւելով մի կարեւոր կէտ՝ բանախօսին անու-

նր, որ է Նիկոլ Աղբալեան. այդ առիթով՝ միայն խօսք առած են ինք
Յովհաննէս Թումանեան, Լէօ, Գերենիկ Դեմիրճեան, Տիգրան Յովհան-
նէսեան և ուրիշներ:

Վստահ եմ որ Սայաթ-Նովայի մահարձանին բացման շքեղ հան-
դէսը Աղբալեանի կեանքին սիրով զեղուն օրերէն մին եղած է: Հայ
Գրողներու Ընկերութիւնը կոչ ըրած էր թերթերու միջոցով որ հան-
դիսականները այդ օրը կրեն օրուան խորհրդանիշը՝ Սայաթ-Նովայի
սիրած կարմիր վարդը: Այդ կոչը կարդալուն պէս, վարդի սիրահար՝
բժշկապետ Վ. Նաւասարդեան իր պարտէզէն, այդ՝ վարդի ամիս, Մա-
յիսի օրուան համար, կ'առաջարկէր Յ. Թումանեանին ուղղուած նա-
մակով փը, իբր նուէր իր սրտին ամենամօտ ընծան, ծաղիկներու թա-
գունին՝ հաւիւր եւ մեկ ծեսակի հազար հաւ կարմիր վարդ՝ զարդարե-
լու համար, վարդի երգիչ, Սայաթ-Նովային յուսարձանը:

Մայիս 15-ին առաւօտուն Հայ Գրողներու Ընկերութեան վարչու-
թեան գրասենեակին առջեւ գտնուող հրապարակը լեցուն էր երկսեռ
խումբ բազմութեամբ, որ ժամը 11ին կ'ուղղուէր դէպի Ս. Գէորգ ե-
կեղեցին: Թափօրը կը բանային ձէսնաֆօնները իրենց դրօշակներով,
առաջնորդութեամբ զուռնա-դհոբի, յետոյ կուգային զանազան ընկե-
րութեանց և հիմնարկութեանց ներկայացուցիչները, ապա երկսեռ
բազմութիւնը: Եւ ամենուն կուրծքին վրայ՝ կարմիր վարդ: Տունե-
րը պատշգամները, պատուհանները լեցուն էին դիտողներով: Փողոցի
անկիւններէ դիմաւորելու կ'ելլէին բարձր դասարաններու դպրոցա-
կաններ՝ իրենց հոգաբարձուներով, տեսուչներով, ուսուցիչներով: Եւ
աղոց երգերուն կը պատասխանէին ժողովուրդին ուռուաները: Ս. Գէ-
որգ եկեղեցւոյ դրան առջեւ, նոյնանուն դպրոցին կողմէ պաշտօնա-
կան հիւրընկալութեան և շնորհաւորութեան ուղերձէն յետոյ, ներս կը
մտնէ թափօրը, մինչ աշուղները Թիֆլիզեցւոց հին տարազով կանգնած
պատրաստ կը թնդացնեն օդը իրենց երգ ու նուագով. բայց արդէն
պատ, պատշգամ, ամեն տեղ լի էր բազմութեամբ, և ոստիկանութիւ-
նը հազիւ կարող էր կարգը պահելու:

Ժամը 12^{1/2} ին պատարագը աւարտած էր եկեղեցւոյ մէջ և կը
կատարուէր բացումը մահարձանին, զետեղումը դափնեայ պսակին,
հառեր և այլն և այլն: Ի՞նչ ոգեւորութիւն, և մանաւանդ ի՞նչ համե-
բաշխ գործունէութիւն՝ առանց հատուածական և յարանուանական խըտ-
րութեան: Չհաւատալս կուգայ այդպիսի պատմական իրականութեան,
աչքիս առջեւ ունենալով մեր ազգին ներկայիս ցուցադրած կացու-
թիւնը:

Ըմբռնելու համար թէ ի՞նչ կ'անցնէր կը դառնար Աղբալեանի
հոգւոյն մէջ երբ իր վերջին տարիներուն կը հառէր Սայաթ-Նովայի
մասին և թէ որքան ակին մօտ աղբիւրէ ըմպած էր ան մեծ Աշուղին:

խորաթափանց իմացութիւնը, աւելի ետ երթանք՝ Աղբալեանի մանկութեանն ու պատանեկութեանը: Սայաթ-Նովային պէս թիֆլիզեցի էր ան և անոր պէս բանուոր դասակարգէն՝ հնամենի բարեպաշտ ընտանիքի մը զաւակը. թեպետ իբր տանը մէջ Արարածեան բարբառը կը խօսուէր, բայց պղտիկուց՝ ազգականներու միջավայրին մէջ վարժուած էր Հաւլարար թաղին մէջ ուրիշներու գործածած թիֆլիզի հայ բարբառին՝ այսինքն Սայաթ-Նովայի լեզույն: Տեսած էր նոյն փողոցները, նոյն եկեղեցիները. լսած էր Աշուղին պէս ջուլհակ՝ արհեստուորներուն երգերն ու սաղերը: Դիտած էր նոյն կատարները, կուրգիտին ուլորտներն ու կամուրջները: Ինքն ալ ճաշակած էր՝ Աշուղին նման՝ կուրգիտին ձուկը, կախէթի գինին, վրաստանի համով հացը, թուշի պանիրը, կանաչն ու խորովածը: Ան՝ Սայաթ-Նովային պէս ապրած էր թիֆլիզի ուրախ զուարթ հայ-վրացի բարեկամ միջավայրի մէջ և օժտուած էր համապատասխան նկարագրով:

Կարծես նախախնամօրէն պատրաստուած էր Աղբալեան ընկուհամար՝ բանաստեղծ հայ Աշուղին բանիմաց մեկնելը:

* * *

Այս թափառումս զիս չհեռացուց իմ նիւթէս. իրօք Աղբալեան մօտեցաւ մեծ Աշուղին ո՛չ միայն իբր թաղեցի գաղափարակից, հապա նաեւ իբր Բնադաս բանասէր: Ըրաւ Սայաթ-Նովայի տողերուն համար ինչ որ կ'ընեն իրենց նիւթին խորը թափանցող բանասէրները՝ ուսումնասիրեց անոր բնագիրը, սրբագրեց հրատարակիչին անյաջող ուղղագրութիւնները, տրոհումները՝ արդիւնք սխալ ըմբռնումի, ճշգիւ բացատրեց անոր բառերն ու նախադասութիւնները՝ որոնց համարարբառն ու բառարանը կազմած է ան: Մանաւանդ կարծես շօշափելի դարձուցած է այդ բոլորին մէջէն Սայաթ-Նովային և ժամանակին հոգին: Մեկ խօսքով Ն. Ալբալեան հմուտ, խորաթափանց եւ համեղաբան մեկնիչն է հայ անգուգական բանաստեղծ աշուղ Սայաթ-Նովային:

Զարմանքով և ցաւով նկատեցինք որ Խորհրդային Հայաստանի մէջ՝ մեր Աշուղին նուիրուած ուսումնասիրութեանց և հաւաքածոներուն մէջ չէ յիշուած, նոյն իսկ դիտումնաւոր կերպով յապաւուտած է Աղբալեանի անունը:

Ընդհանրապէս բերած ճիշտ նպաստի մասին, ընթերցողէն կը խնդրենք դիմել յետագայ մատենագրական ցանկին:

Շատ կարճ պիտի ըլլայ եզրակացութիւնս, որպէսզի չըլլայ չափազանց երկար: Հանդուցեալ մեծ մտաւորականին բանասիրական վաստակը վերլուծեցի, համադրեցի, քննադատեցի պատճառաբանելով, փաստացիօրէն, բայց միշտ համակիր, անկեղծ ու անաչառ ռուսացի երկարս իմ» և որքան որ կը ներէին յօդուածի մը սահմանները, միշտ աչքի առջեւ ունենալով իր սկզբունքը՝ Նշիշէ Չարենցի առիթով բանաձեւուած «Հիացումս պէտք է հասնի կուրացման. կայ մի աւելի բարձր ու մեծարժեք բան քան հիացումը.— գրականութեան եւ հանրային շահը»: Բայց իրեն հետ պիտի յարեմ. «Ինչ քուով եւ որ տեսութիւններս հստակական են: Նրանք կարող են հաստատուիլ, լրացուիլ կամ մերժուիլ. դրանից ես չեմ տուի, իսկ նշմարութիւնը կը շահի»:

Թող բարեկամիս հոգին ընդունի ներկայ համեստ ձեռնարկը իբր յիշատակ մը անթառամ:

Ք. Ման

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

(BIBLIOGRAPHIE)

Աղբալեանի բազմազան գրութեանց ստուար մեծամասնութիւնը ցրուած կը մնայ օրաթերթերու կամ պարբերականներու կոյտին մէջ թաղուած և մասամբ անմատչելի: Մեր հանգուցեալ մտաւորականը գրութիւններ տուած է մինչեւ Ռուսիոյ համայնավարական յեղափոխութիւնը՝ կովկասեան «Ալիք», «Յառաջ» և ապա «Հորիզոն» օրաթերթերուն, և երկու մեծ պատերազմներու միջանկեալ շրջանին՝ արտասահմանի մէջ՝ «Ազգակ», «Յուսաբեր» և «Յառաջ» օրաթերթերուն: Չունենալով ձեռքի տակ օրաթերթերու լիակատար հաւաքածոներ, Աղբալեանի գրութեանց այդ մասը մեր ցանկին մէջ չենք առած: Կը մխիթարուինք յիշելով մեր բարեկամին մէկ գաղափարը զոր կ'արտայայտէր ըսելով թէ օրաթերթեր, նոյնիսկ մեր մօտ լոյս տեսնող կարգ մը պարբերաթերթեր, օրը օրին կարգացուելիք բաներ են.— գիտակից ենք թէպէտ այն ազդային իրականութեան թէ հայ մատենագրութեան վերաբերող բազմաթիւ տեղեկութիւններ և գիւտեր նոյնիսկ գեղարուեստական գրութիւններ օրաթերթերու մէջ միայն լոյս տեսած են և յետագային աւելի դիւրութեամբ մատչելի պայմաններու չեն արժանացած:

Կովկասեան թէ արտասահմանեան պարբերաթերթերու բերած է Աղբալեան իր մասնակցութիւնը, և Թիֆլիզի մէջ 1913 և 1914 տարիներուն վարած է խմբագրութիւնը «Նոր-Հասանք» ամսագիրին: Աղբալեանի այս կարգի գրութիւնները փնտռած ենք ըստ կարելւոյն. մանաւանդ այս ամսագիրին և արտասահմանեան բոլոր հանդէսներուն և շաբաթաթերթերուն մէջ լոյս ընծայած յօդուածները ցուցակագրած ենք ամբողջովին:

Գալով իր գրութեանց սեռին, «Նոր Հասանք»-ի մէջ (1913, էջ 436) գրութեսականի մը առիթով ըսածէն կը հետեւցնեմ որ Աղբալեանի բանասիրական՝ մասնաւորաբար լեզուաբանական գրութիւնները այդ թուականէն առիթն սկսած են, նոյնիսկ աւելի ուշ ինչպէս երեւան պիտի գայ մեր ցանկէն: Այդ թուականէն առաջ Աղբալեան տուած է

գրախօսականներ, և կամ գրքերու առիթով քանի մը գրական-քննադատական ուսումնասիրութիւններ, որոնք իր տաղանդին յատկանշական գիծը ցայտուն կերպով ապացուցին:

Այդ իր կեանքի առաջին շրջանին — Հայաստանի պետութեան խորհրդայնացումէն առաջ —, Աղբալեան ձեռնհասօրէն և ճշգրտօրէն բնորոշած է, արդի գրականութեան անդաստանին մէջ, բուն արժէքն ու տեղը խաչատուր Աբովեանի, Աւետիք Իսահակեանի, Յովհաննէս Թումանեանի, Վահան Տէրեանի և Եղիշէ Չարենցի. յանձին այս գըրողներուն՝ Աղբալեան մատնանշած է հայ արդի գրականութեան մէկ ինքնատիպ գիծը. կը միտէր նոյնիսկ տեղ մը տալու այդ շարքին մէջ Արմենուհի Տիգրանեանին (Մենուհի): Ան խորապէս ուսումնասիրած էր Լեւոն Շանթը, որ արդէն պարտադրած էր ինքզինքը ամենուն ուշադրութեան, և կռահած էր ապագայ փայլը Դերենիկ Դեմիրճեանի և Ստեփան Զօրեանի:

Կենացը երկրորդ շրջանին՝ արտասահմանի մէջ անցուցած 25 տարիներու ընթացքին (1921—1947), այդ սեռը մշակած է հազուադիպօրէն, միշտ բանախօսութիւններու առիթով. նոյն հեղինակներու մասին, սակայն աւելի հիմնաւորեալ դատումով: Մի քանի ուրիշ գրագէտներու հանդէպ ալ պատեհութիւն ունեցած է նոյն արժանաւոր դործը կատարելու. (տե՛ս անունները մեր ցանկին մէջ): Յիշատակենք միայն ժամանակի կարգով վերջին երեւան հանածը (1943 ին)՝ մատուցադոյններէն՝ Ժագ Յակոբեանը, «որ — ըստ Աղբալեանի — մի նոր բողբոջ է մեր մշակոյթի բազմադարեան ծառի վրայ և ունի մեծարժէք կարողութիւններ այդ մշակոյթը գունազարդելու և նոր տարրերով հարստացնելու...»:

Այս քանը գոնէ ըսելու պարտաւոր էի, ընթերցողին ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար ցանկիս այն շարքերուն վրայ, որոնց մասին լըռած եմ բոլորովին աշխատութեանս մէջ, ընտրած բաժինիս («բանասիրական վաստակ») հետեւանքով: Տեղւոյ սղութեան պատճառով կը յսպաւեմ նաեւ գիտողութիւններս միւս գրախօսականներուն և բազմատեսակ նիւթերու շուրջ կարգացած բանախօսութեանց մասին:

ԳԼՈՒԽ Ա.— ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆՔ

1. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՇԵՇՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ինը յօդուած, «Դիտողութիւններ հայ լեզուի մասին» ընդհանուր խորագրով, «Հայրենիք Ամսագիր»ի մէջ 1928ին և վերջինը՝ 1929ին: Ահա այդ ուսումնասիրութեան գլխակարգը.

Ա. Յառաջարան.— Բ. Հայոց լեզուի շեշտը (1928, փետրուար, էջ 79):— Գ. Հ. Աճառեանի կարծիքը Հայոց բարբառների շեշտադրութեան մասին (Մարտ, էջ 67).— Դ. Եղակի սեռական հոլովի կազմութիւնը (Ապրիլ, էջ 144).— Ե. Նորից շեշտի մասին (Յունիս, էջ 87).— Զ. Միջարկութիւններ և նրանց շեշտը (Սեպտեմբեր, էջ 138) — Թ. Չեւերի շեշտը (Հոկտեմբեր, էջ 145).— Ժ. Պարզ խօսքերի շեշտը. Տեսութիւն շեշտադրութեան (1929, Մարտ, էջ 157):

II. ԲԱՆԱՍԻՐԻ ՅՈՒՇԱԳԻՐԸ

Այս վերնագրով Աղբալեան հրատարակեց ի Պէյրուս (Տպարան «Յոյս» որ իրենն էր այն ատեն) Ա.Ի.Բ պրակներ (1937—1942), որ կը կազմեն՝ Ա. հատոր (պրակ Ա.—ԺԲ), 228 էջ, և Բ. հատոր (պրակ ԺԳ.—ԻԲ), անաւարտ, 175 էջ: Զուտ լեզուաբանական խնդիրներ կը պարունակեն անոնք: Յուշնելու համար անոնց ճոխութիւնն ու մասնագիտական հանգամանքը, կ'արտատպեմ գլխացանկը:

Ա. հատոր.— Տեսութիւն ձոյլ բաղաձայնների. Յ, Չ, Ճ, Ծ, Թ, Փ, Ռ, Զ (էջ 1).— 2. Տեսութիւն լծորդութեան (էջ 53).— 3. Տեսութիւն ի և ռի կազմութեանց (էջ 107).— 4. Տեսութիւն ԻԱԻ և ԻԱԻԻ կազմութեանց (էջ 127).— 5. Տեսութիւն իչ և չի կազմութեանց (էջ 145).— 6. Տեսութիւն ԱԻԱ կազմութեանց. ճանաչել— ծանօթ (էջ 155).— 7. Գործիական բուններ և նի սեռական (էջ 165).— 8. Ուղղում և լրացում (էջ 187).— 9. Օգն, տւադ, անաւադ, աւադանի, ա'ւա,—ա'ւ,— օ (էջ 189).— 10. Շառայլ և շառաւիղ (յ—ւ զ—ւ) էջ 194).— 11. Գործիական մակբայների տարբերակները (յ—ւ) (էջ 196).— 12. Յոյնի ἐς և օς վախճանները (յ—ւ) (էջ 201).— 13. Լուրջ — լուրթ (ջ—թ) (էջ 203).— 14. Տեսութիւն համատարած թլուատութեան (էջ 205):

Բ. հատոր.— 1. Թէ, եթէ (էջ 1).— 2. Բուկ, բուծ, բուտ (կ—տ—ծ) (էջ 12).— 3. Գոմ (ո—իաւ) (էջ 17).— 4. Այտ (օ=aw. ո=wa) (էջ 34).— 5. Pic, Petit ֆրանսերէն բառերուն համար, որոնց ծագումն անյայտ է ըստ լեզուաբաններու, Աղբալեան կ'առաջարկէ ստուգաբանութիւն մը՝ մերձեցումով հայ արմատներու (էջ 37).— 6. Յախ, Յաքի (kh—ք էջ 49).— 7. Յերեկ-Յորեկ (ե=իա, ո=իաւ) (էջ 53).— 8. Շերտ, Շորտի (ե—ո) էջ 73).— 23. Լծորդական կշիռներ (բ—պ—ֆ) (էջ 88).— 9. Միեւնոյն հոլովի տարատեսակ ձեւերը (կտրան, կտուրի, կտեր) (էջ 108).— 10. Հաւատարիմ, Ոխերիմ, Մտերիմ (էջ 120).— 11. Ժամանակ (էջ 124).— 12. Հոտաւէտ, Յիսոտ, Տանձուտ (էջ 130).— 13. Միեւնոյն բունի տարբեր ձեւերը (լոյս—լուս) (էջ 140).— 14. Դէս ու Դէն (էջ 156).— 15. Ահաւասիկ (էջ 167):

«Մանրութեան խորագրերն տակ՝ Ա. հատորին մէջ՝ 1. Ոսկերիչ (էջ 102). — 2. Զոջեխէթի-դժոխք (էջ 105). — 3. Հաց-մաց (էջ 119). — Բ. հատորին մէջ՝ Հոռոմեւ (էջ 70):

III. ԼԵԶՈՒԱԿԱՆՔ-ԲԱՌԱՔՆՆԱԿԱՆՔ

«Հանդիս Ամսօրեայ»ի մէջ:

1. Խաչ բառի մասին (1926, էջ 265). — 2. Զեկոյց և Զրոյց, Օ՛ք-մին և Ի՛մքին (1926, էջ 397). — 3. Հարադատ (1927, էջ 406). — 4. Անասլ, Բիւր, Գան՝ ըմպել, Զոյգ և կենտ, Թօն և իր ընտանիքը (1928, էջ 69). — 5. Լայն, Զայն (1928, էջ 182). — 6. Իցեմ (1929, էջ 121). — 7. Անթիւ (էջ 251). — 8. Սպիտակ (էջ 552). — 9. Հնչարանական դիտողութիւններ (1930, էջ 425, 578, 695. — 1931, էջ 352, 517. — 1932 էջ 293, 433):

IV. ՈՒՐԻՇ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. — Բառեր. 1. Կողոփոցք և յարակից բառեր (Հայրենիք Ամսօրեայ, 1927 Մարտ, էջ 56). — 2. Հանդերձ և Ամօթ (1928, Մայիս, էջ 127). — 3. Զիւն Զմեռն (1928, Դեկտեմբեր, էջ 134). — 4. Պաշտօն, պաշտել (Սիոն, 1927, էջ 126). — 5. Մխիթարել (1930, էջ 351). — 6. Անալի (Ազդարար, Թիւ 19, 1943 Մարտ 6):

Բ. — Ծանաչ-ճանաչ. համարել-համբարել. Պառնդ, պճեղ (պըճ-ղակ), կճղակ. Տոկան, տուկատ. (դեկուցում այս բառերու կրկնակ ձեւերուն ծագման և իմաստի տարբերացումը. (Այս բառերու կրկնակ ձեւերուն ծագման և իմաստի տարբերացման մասին դեկուցում կարդացուած Սէն Ժողէֆ համալսարանի Հայագիտական Ասուլիսի մը պահուն 1946 Դեկտեմբեր 22ին. Ամփոփում «Մասիս» շաբաթաթերթի մէջ, Ա. տարի, Թիւ 2, 1947 Յունուար 8. — Ամբողջական՝ «Ակօս» պարբերագրքի մէջ, գիրք ԺԶ, էջ 101):

Գ. — Հաս և հաց, ինչպէս և հունց և հունցել (հնձել) բառերուն նախնական նոյնութիւնը լեզուաբանօրէն ապացուցանելէ յետոյ, դիտողութիւն թէ անոնց արդի իմաստաբանական զանազանութիւնը արդիւնք է մեր նախնեաց տնտեսութեան սիստեմի փոփոխութեան (Բանասերի Յուսէֆի, հատոր Ա. էջ 14, 41):

Դ. — Նոյնպէս՝ հին բառի մը տարբեր ձեւերով մշակուած դոյու-թիւնը նոյն լեզուի մէջ կամ փոխանցումը ուրիշ լեզուի մը, տարբեր երանգներով (նոյն գիրքը, էջ 63, 68-86, 102):

Ե.— Տեսութիւն համատարած թլուտութեան, և այս առիթով՝ դիտողութիւն հնազոյն թափառական ցեղերու գաղթի ճամբաներու մասին (նոյն տեղը, էջ 205, 219):

Զ.— Միեւնոյն հողովի տարատեսակ ձեւերուն կարեւորութիւնը, (նոյն գիրքը, հատոր Բ. էջ 108 և այլն):

Է.— Լեզուական քանի մը երեւոյթներու առիթով, տարբերութիւնը Հայուն և Ռուսին. Հայը ժամանակը կը չափէ դէպքերու ընթացքով, իսկ Ռուսը՝ իր ընթացքի տեւումով. ինչ որ մեզ համար ճառաջ է, Ռուսին համար ճշտօն է, և այլն: (նոյն գիրքը, հատոր Բ. էջ 128):

Ծանօթ.— Քանի մը հատ միայն յիշեցի հոս Աղբալեանի անցողակի կերպով մշակած տեսութիւններէն: Հայ լեզուի շեշտադրութեան նուիրած յօդուածաշարքին մէջ ևս, ինչպէս այլուր, Աղբալեան յայտնած է շահեկան տեսակէտներ, որոնց կարեւորագոյնները մատնանշեցի ուսումնասիրութեանս ընթացքին:

ԳԼՈՒԽ Բ.— ՀԱՅ ՆԻՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Պէյրութի մէջ աւանդած դասախօսութիւններն են որ կը կազմեն տեսակ մը հայ հին դպրութեան պատմութիւն սկիզբէն մինչեւ. զար:

I. «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ. ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ»

Պէյրութ, 1947, 212 էջ, արտատպուած «Ակօս»ի հետեւեալ գրքերէն՝ Ա.-Զ, Ժ.-ԺԴ, ԺԵ.-ԺԹ. 1944-1947: Հրատարակութիւն Համազգային Ընկերութեան. երկու էջ վրիպակէ զատ, ցանկ չունի. գլխակարգերն են կը թուագրեմ:

Խօսք ընթերցողին (Յառաջաբան), էջ 3:

Ա.— Գրականութեան մասին ընդհանրապէս, էջ 6:

Բ.— Գրական պատմութիւն, էջ 34:

Գ.— Գրականութեան պատմութիւն, էջ 59:

Դ.— Հայոց Աղգն ու Աշխարհը, էջ 67:

Ե.— Հայոց Լեզուն, էջ 108:

Զ.— Գիրք և Գրիչ, էջ 156:

Վրիպակ, էջ 211-212:

Ծանոթ.— Զանց կ'առնեմ մատնանշիլէն Վաղարաճ շաբաթաթերթի այն թիւերը, որոնց մէջ նախապէս լոյս տեսան վերոյիշեալ գլուխները, ամփոփ սեւագործութեան ձեւով, իւրաքանչիւր դասախօսութենէ յետոյ: Յառաջարանք կ'ըսկսի Վաղարաճի թիւ 5-ով, 21 նոյ. 1942: Այս հատորը կը պարունակէ Ներածութիւնը միայն: Աղբալեանի մնացեալ դասախօսութիւնները լոյս տեսած են մասամբ Վաղարաճ շաբաթօրեակին մէջ. բայց կանոնաւոր կերպով և աւելի ընդարձակ Վաղարաճի մէջ. ուստի վերջինիս թիւերն է որ կը նշանակեմ հետեւեալ հատուածին մէջ:

II. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ. ՄԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

(Սկիզբէն մինչեւ ժ. դար)

Ա. Նախագրական շրջան. Բանաւոր ստեղծագործութիւն. Աղարաճ, թիւ 11 և 12 (1943, Յուն. 9 և 16).

Բ. Նախագրական շրջան. Սրբախօսական գրականութիւն. Թ. 13 (Յուն. 23).

Գ. Ազատագրող. Թ. 14 (Յուն. 30).

Դ. Փաւստոս Բիւզանդ. Թ. 15 (Փետր. 6)

Ե. Հայ գրերու գիւտը. Թ. 16 և 17 (Փետր. 13 և 20).

Զ. Ոսկեդարու թարգմանական գրականութիւնը. Թ. 18 և 19 (Փետր. 27, Մարտ 6).

Է. Ոսկեդար. Կորիւն և Եզնիկ. Թ. 21 և 22 (Մարտ 20 և 27).

Ը. Կանոնական գրականութիւն. Թ. 59. (Դեկտ. 18).

Թ. Ղազար Փարպեցի. Թ. 60 և 61 (1943 Դեկտ. 25 և 1944 Յունուար 1).

Ժ. Ղազար Փարպեցի և Յունաբան Դպրոցը. Թ. 63 (Յուն. 15)

ԺԱ. Յունաբան Դպրոցը. Թ. 64 և 65 (Յուն. 22 և 29).

ԺԲ. Եղիշէ. Թ. 67 և 68 (Փետր. 12 և 19).

ԺԳ. Զենոբ Գլակ և Բովհան Մամիկոնեան. Թ. 69 և 70 (Փետր. 26 և Մարտ 4).

ԺԴ. Մովսէս Խորենացի. Թ. 71-74 (Մարտ 11, 18, 25. Ապրիլ 1).

ԺԵ. Շարականներ. Թ. 76 78 (Ապրիլ 15, 22, 29).

ԺԶ. Բովհան Մայրապոմեցի. Թ. 79 և 80 (Մայիս 6 և 13).

ԺԷ. Սեբէոս. Թ. 113-116 (1945 Դեկտ. 30 և 1945 Յուն. 13, 20).

ԺԸ. Մովսէս Կաղանկատուացի. Թ. 121-123 (Փետր 24, Մարտ 3, 10).

III. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

12

Ա. Ս. Գրոց զանազան մասերուն հայ թարգմանիչները: «Կողով», «սակառ» և այս կարգի բառեր բազմաթիվ Ս. Գրոց յոյն բնագիրին համապատասխան բառերուն հետ, թարգմանիչներուն նոյն անձը կամ տարբեր անձեր ըլլալուն շուրջ եզրակացութիւններ. (Սիսն, 1927, էջ 90):

Բ. «Ուղիմպիոդորոս, Գորգի, Բանան և Դաւիթ, Տարբան, Տարօն», յօդուած՝ երեք մասով Խորենացւոյ մէկ հատուածը բացատրելու համար. (Սիսն, 1927 էջ 376 և 1928, էջ 26, 52):

Գ. «Գողթան երգերի մասին». որուն առիթ տուած է Լուի Զ. Գրէյի յօդուածը՝ «Հայաստանի հեթանոսական երգերու տաղաչափութիւնը» լոյս տեսած ի հանդէսին՝ *Revue des Etudes Arméniennes*, VI, 1926, էջ 159: (Հայրենիք Ամսագիր, 1927 Յուլիս էջ 46, Օգոստոս էջ 48):

Դ. «Բանապէրի յուշատետրից. Համայնական հողատիրութիւնը հին Հայաստանում»: Փրոֆ. Յ. Մանանդեանի՝ «Ֆէոդալիզմը հին Հայաստանում» գրքին առիթով գրուած: (Համագրային Տարեգիրք, Ա. տարի, 1936. Գահիրէ, էջ 229-240):

Ե. «Ե. դարու գրական ըմբռնումը», (Հայրենիք Ամսագիր, 1938 (սխալմամբ պրակին առաջին էջին վրայ տպուած է 1918), Փետր. էջ 104-112, արտատպուած «Ակօս»ի մէջ, ԻԱ-ԻԲ, էջ 202-214):

Զ. «Ագաթանգեղոսի մի տեղիքը, Ղեկնդէսի թղթէն առ Տրդատ Թագաւոր». զեկուցում 1943 Փետրուար 14ի. տե՛ս Ազգաբար, Թ. 18 (1943 Փետր. 27):

Է. «Մովսէս Խորենացւոյ մասին դիտողութիւններ». զեկուցում 1945 Դեկտեմբեր 16ի. քաղուածներով Աղբալեան կ'ապացուցանէ Խորենացւոյ պատմութեան բնոյթը. իսկապէս պատմութիւն չէ ան, այլ պատմական նիւթերու հմուտ մի մարդու թղթակցութիւն հարցառելի խառնի մը հետ, որ ունի պատմական հետաքրքրութիւն: (Ակօս, ԺԲ (1946) էջ 103):

Ը. «Գրիգոր Նարեկացի և Կորիւն», Գ. Նարեկացին ոչ միայն կարդացած է Կորիւնի գործը, այլ և մեծապէս ազդուած է անոր բառաբարդութեան եղանակէն. զեկուցում նոյն օրուան: (Սեւան, պարբերագիրք, Հալէպ 1946, Ա. պրակ, էջ 75):

Մանօր. — Աղբալեան այս երեք զեկուցումները կարդացած է Պէյրութ Սէն Ժողէֆ համալսարանի Հայագիտական բաժնի վարիչ՝ Հայր Յ. Մըսրէանի կազմակերպած Բանասիրական Ասուլիներու պահուն:

IV. ԳՐԱԽՑՈՍԱԿԱՆՆԵՐ ՀԻՆ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌՆՁՈՒԹԵԱՄԲ

1. Հ. Աղ. Մասիկեան՝ «Անանունը կամ Կեղծ-Սէրէոս, քննական ուսումնասիրութիւն» (Ազգ. Մատ. Հ), Վիեննա, 1913), (Նոր Հոսանք 1913, էջ 436):

2. Յ. Մանանդեան՝ «Մեկնութիւն ստորագրութեանցն Արիստոտելի, ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի». Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գիտութեանց ճեմարանի, 1911, Bibliotheca Armeno-georgica, N° 1. (Նոր Հոսանք 1913, էջ 617):

3. Գարեգին Վ. Յովսէփեան՝ «Խոտակերաց Ս. Նշան. մի նմուշ ժ. Դ. դարու հայ ոսկերչութեան. 1912. հրատարակութիւն «Գեղարւեստ» հանդէսի. Նոր Հոսանք, 1913, էջ 924):

4. Պրոֆ. Դկս. Յ. Մարկուարտ՝ «Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշթոցի», թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեանի (Ազգ. Մատ.) Վիեննա, 1913, (Նոր Հոսանք, 1913, էջ 1100):

5. «Մովսէս Խորենացի» (Մատենաշար «Պատմագիրք Հայոց», Հատ. Երկրորդ, Գիրք Առաջին), Թիֆլիզի քննական հրատարակութիւնը, 1913. (Նոր Հոսանք 1913, էջ 1513):

6. Կ. Կոստանեան՝ «Վիճական տարեգիր» (Նոր Հոսանք, 1914, էջ 302):

7. Հ. Ն. Ակինեան՝ Եղիշէ վարդապետ և իւր Պատմութիւնն Հայոց Պատերազմի. Ա. հատոր Վիեննա 1932 (Սիոն, 1933, էջ 220):

8. Հ. Ն. Ակինեան՝ Դասական հայերէնն և վիեննական Մխիթարեան Դպրոցը. Վիեննա 1932. (Հայրենիք Ամսագիր 1933 Յուլ. էջ 164-171):

9. Ն. Մառ և Մ. Բրիեր՝ Վրացերէն լեզուի քերականութիւն (N. Marr et M. Brière, La Langue Géorgienne, Paris, 1931. Վեմ, գիրք ԺԲ. 1935, էջ 114):

10. Եղիշէ Պատմ. Դուրեան՝ Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան. Երուսաղէմ, 1933 (Հայրենիք Ամսագիր, 1936 Յունուար, էջ 166-176):

Այս գրախօսականին, Նոտար ծածկանունով, Թորգոմ Պատր. Գուշակեան անդրադարձած էր Սիոնի մէջ (1936 Մարտ) Աղբալեան կը պատասխանէ Յոսափեռ օրաթերթին մէջ՝ 1936, Մարտ 28, 30, 31 և Ապրիլ 1:

11. Պրոֆ. Յակոբ Մանանդեան՝ Թէովնեայ յաղագս ճարտասանական կրթութեանց, հանդերձ յոյն բնագրաւ. Երեւան, 1938 (Հասկ, 1943, էջ 254-258):

ԳԼՈՒԽ Գ. ՍԱՅԱՔ-ՆՈՎԱ

1. Ն. Աղբալեան ուսումնասիրած է Սայաթ-Նովայի տաղերը գլխավորապէս 1912-1914 տարիներու ընթացքին: Մեծ Աշուղին նշանակալից բանաստեղծութեանց համար, տես «Հորիզոն»-ի այն ամսնուան թիւերը, ուր խօսած է նաեւ Աշուղին տաղաչափական թերիներու մասին:

2. Աշուղին տաղերուն երկրորդ տպագրութեան համար (Թիֆլիս, 1914, տպ. Ն. Աղանեանի), որ բնագրական տեսակէտով պարզ արտատպութիւնն է Ախվերդեանի հրատարակութեան, Աղբալեան պատրաստած է բառացանկը: Կ'իմանանք որ իր անտիպներու ծրարին մէջ ունի պատրաստ մեծ աշխատանք մը՝ Սայաթ Նովայի բառարանը:

3. «Իտողութիւններ Սայաթ-Նովայի մասին» խորագրով երկու յօդուած «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ, 1924, էջ 259-270, 360-368: Ենթատիտղոսներն են.— Ա. Նոյն բառի տարբեր գրութիւններ.— Բ. Բառերի և մասնիկների կից և բաժան գրութիւններ.— Գ. Պակասորդ տառեր.— Դ. Բնագրի սխալ ընթերցում.— Ե. Տաղաչափութեան խախտումներ.— Զ. Կէտագրական ուղղումներ:

4. Սայաթ-Նովայի տասը առաջին տաղերուն մեկնութիւնը, յառաջաբանով. 24 յօդուածի բաժնուած «Ազդակ» շաբաթօրեակի մէջ՝ 1944 և 1945 տարիներու ընթացքին. (Ա. տարի, թիւ 1-7, 9-11, 13-16, 18, 20, 22, 43, 48, 49.— Բ. տարի, թիւ 1-3 (52-54), 10-11 (61-62):

5. «Սայաթ-Նովայի սէրը». (Ազդարար, թիւ 71 և 72, 1944 Մարտ 11 և 18):

6. Աշուղին մահուան 150 ամեակին առիթով բանաստեղծութիւն. (Ազդակ, Գ. թիւ 6 և 7 (109 և 110), Ապրիլ 1946.— Ազդարար, թիւ 179-181, 1946 Մարտ 6, Ապրիլ 13 և 20):

7. «Սայաթ-Նովայի հետ զուգահեռ» (Ազդակ, Գ. թիւ 13 (168), 1947 Մայիս 23):

ԳԼՈՒԽ Դ. ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

1. ԳՐԱԿԱՆՔ, ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆՔ ԵՒ ՅՈՒՇԵՐ (ԱՐԴԻ ԳՐՈՂՆԵՐ ԵՒ ԱՆՁԵՐ)

1. Աղբալեան «Մուրն»-ի մէջ 1897ին, Յուլիս-Օգոստոսի թիւ, ունի յօդուած մը (արտատպուած «Ակօս»-ի մէջ, գիրք ԻԱ-ԻԲ, էջ 159), ցուցնելու համար «գիւղացի»ին բռնած տեղը հայ աշխարհիկ գրականութեան սկզբնաւորութեան շրջանին:

2. Լեւոն Շանթի «Երազ Օրեր» և «Լեւոն Աղջիկը» գրքերն ալ քննուած են Աղբալեանի կողմէ «Մուրն»-ի մէջ, նոյն տարին ?:

3. Աւետիք Իսահակեանի «Երգեր ու Վէրքեր», Աղեքսանդրապօլ, 1898 (Մուրն, 1898, թիւ 6 և 12).

4. Աւետիք Իսահակեանի «Բանաստեղծութիւնները», Բագու, 1903. ուսումնասիրուած «Երգ ու Վէրքից յետոյ» խորագրով ի պարբերականին՝ «Բանբեր գրականութիւն եւ Արուեստ», Բ. գիրք, 1904, էջ 189. կրկին տպուած «Ակօս»ի մէջ, ԻԱ-ԻԲ, էջ 162-171).

5. «Անտոն Զեխով» մահուան առիթով «Մշակ»ի մէջ 1904ին. արտատպուած «Երիտասարդ Հայունի» պարբերութեան մէջ, թիւ 11 (29), 1947 Նոյեմբեր 1, էջ 7-12.

6. Վահան Տէրեանի «Մթնշաղի Անուրջներ», 1908ին լոյս տեսած, գրախօսուած ո՞ր պարբերականի մէջ.

7. «Երեւելի մեկուսացում», մեծ ուսումնասիրութիւն Լեւոն Շանթի «Հին Աստուածներ» գրամայի հրատարակութեան առիթով (Նոր Հոսանք, 1913, էջ 167-180, 416-431, արտատպուած «Ակօս»ի ԻԱ-ԻԲ և ԻԳ. հատորներուն մէջ.

8. Թիւ 7ի նիւթին շուրջ, տե՛ս Աղբալեանի գրախօսականը ի գիրքըն Գր. Տէր-Պօղոսեանի «Լեւոն Շանթի Հին Աստուածները և Ստեփաննոս Վանականի յիշատակարանը», Շուշի, 1913, 60 էջ. (Նոր Հոսանք, 1913, էջ 432-436).

9. «Ստեփաննոս Նազարեանի երկերը, հատոր I. կենսագրական ակնարկով», Թիֆլիս, 1913, էջք ԾԱ+428: Ն. Աղբալեան գրած է կենսագրական ակնարկը, 51 էջեր. որ կը կազմեն յառաջաբանին ԺԵ-ԾԱ էջերը. տե՛ս այս մասին Արտաշէս Արեղեանի գրախօսականը (Նոր Հոսանք 1913, էջ 1517).

10. Աւետիք Շահխաթունեան. բնութագիր՝ մահուան առիթով՝ գրուած Ն. Աղբալեանի կողմէ («Հորիզոն», 27 Հոկտեմբեր 1918. արտատպուած «Վեմ»ի մէջ, գիրք Ա. 1933, էջ 127, կրկին տպուած «Ազգաբարձի մէջ.

11. Արմենուհի Տիգրանեանի (Մենուհի) «Բանաստեղծութիւններ», 1914: Թիֆլիս. (Նոր Հոսանք, 1914, էջ 642-651).

12. «Գիւտ Եպիսկոպոս». (Յուշեր և բնորոշում). (Հայրենիք Ամսագիր, 1937 Մայիս, էջ 75-79. արտատպուած Ակօսի մէջ, ԻԱ-ԻԲ, էջ 195-201).

13. «Յառաջաբան» գրուած Ն. Աղբալեանի կողմէ Ժազ Ս. Յակոբեանի գրքին՝ «Կապոյտ Աշխարհ Երազի. քնարավէպ. Մեղրալուսին» Գահիրէ, 1943.

14. Հ. Ա. Այաբեանի մասին ըրած քանախօսութեան շատ կարճ ամփոփում մը (Ազգաբարձ, թիւ 11, 1943 Յունուար 9).

15. Լեւոն Շանթի «Հին Աստուածներ»ը, Համազգայինի թատերասէրնե, ուն կողմէ ներկայացման առիթով. (Ակօս, Բ. 1944, էջ 128).

16. Մանուկ Աբեղեան, մահուան առիթով. Ազդարար թ. 110, 1944 Դեկտեմբեր 9):

17. «Եղիշէ Չարենցն ու ես», նիւթ Հայոց դրապամոլութեան համար. հին յարաբերութիւն և թշնամացութիւն, (նկարագրուած Ակօսի մէջ, Զ. 1945, էջ 93-105):

18. Աւետիք Իսահակեանի 70 ամեակը. (Ազդակ, Բ. 51(102), 1946 Փետրուար 15.— Ազդարար, թիւ 170 և 171, 1946 Փետր. 2 և 9):

19. Աւետիս Ահարոնեանի 80 ամեակը. (Ազդակ Դ. թիւ 10 (165), 1947 Մայիս 2.— Ազդարար, թ. 235, 1947 Մայիս 3):

20. Լ. Շանթ, յարգանքի երեկոյթին առիթով. (Ազդակ, Դ. թիւ 16 (171) և 17 (172), 1947 Յունիս 13 և 20.— Ազդարար թ. 241, Յունիս 14.— Մատիս, Ա. թիւ 25. Յունիս 18):

21. Յ. Թումանեանի «Աղաւնու վանքը». (Ակօս, ԻԱ-ԻԲ, էջ 215-225):

22. Քանի մը չափածոյ գրութիւններ. տես երկու հատ՝ Ակօսի մէջ ԻԱ-ԻԲ, էջ 193, 194:

23. Բնագիր կամ ամփոփում չունիմ Աղբալեանի հետեւեալ դասախօսութիւններէն՝ Ֆիրտուսին և իր Շահնամէն (1934), Միք. Վարանդեան՝ գրագէտ-հրապարակագիրը (1935), Հայագէտ Պրոֆ. Ն. Մառ (1936), «Հանգէս Ամսօրեայ» ուսումնաթերթի յիսնամեակը (1938), Հայր Յ. Տաշեան՝ մահուան առիթով, Արշակ Զօպանեան (1938), Ակսէլ Բակունց (1939), հայ Աշուղներ (1941)ին. շատ կարճ ամփոփում Զարթովօ օրաթերթի մէջ, Մարտ 7ի թիւ):

II. ՊԱՐԶ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ ՆՈՐ ԳՐԱՂՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

1. Սեյրի՝ «Ծիւ ու ծաղիկ», 7 նովեմբեր և արձակ բանաստեղծութիւններ, 96 էջ. (Թիֆլիս ?) (Նոր Հասանֆ, 1913, էջ 181):

2. Գրական Ասուլիսներ. Հրատարակութիւն էսայեան Սանուց Միութեան, Կ. Պոլիս. Ա. Հին Աստուածները, 39 էջ, 1913.— Բ. Գրիգոր Զոհրապի նորավէպերը, 32 էջ, 1913 (Ն. Հ. 1913, էջ 620):

3. Աբգար Պալազաս՝ «Էսքիզներ», (Ն. Հ. 1913, էջ 918):

4. Ար. Խնկոյեան՝ «Ծիւն ու որբերը», հէքեաթ, 1912 (Ն. Հ. 1913 էջ 920):

5. Ասրալես՝ «Էծկաններն ու Վամպիրը», առակ, 1912 (Ն. Հ. 1913, էջ 921):

6. Ա. Զանեան՝ «Լիլի», Բագու, 32 էջ (Հ. Ն. 1913, էջ 922):

7. Վարդան Քամալեանց (Խարբերդցի)՝ «Հառաչանք», 1912. (Ն. Հ. 1913, էջ 923):

8. Զարուհի՝ «Կամփի ոյժը», 1912 (Ն. Հ. 1913, էջ 923):
9. Օր. Շուռ. Տէր Նիկողայոսեան՝ «Առաջին հիասթափութիւն», 1912 (Ն. Հ. 1913, էջ 924)
10. Անասով Ֆրանս՝ «Երեք դար ու կէս յետոյ. ծննդեան տօնի ֆանտազիա» (թրգմ.) (Ն. Հ. 1913, էջ 1104):
11. Գ. Մեսեան՝ «Քաւոր Գարրիէլը»՝ հէքեաթ. (Ն. Հ. 1914, էջ 651, ստորագրուած Und Doch=Ն. Ա. որովհետեւ այս գրախօսականին ճիշդ նախորդը Աղբալեանին էր):
12. Գր. Քան. Գորգեան՝ «Կարկուտ», արտատպուած «Հասկեր»ից (Ն. Հ. 1914, էջ 651, ստորագրուած Und Doch, նոյն պայմաններու մէջ):

ԳԼՈՒԽ Ե. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ

(Ն. ՀԱՆԳՈՅՑ ԾԱԾԿԱՆՈՒՆՆ Է Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ)

1. «Բալկանեան Դաւնակցութիւն», Nicol ստորագրութեամբ (Ն. Հ. 1913, էջ 219-225, 658-661):
2. Ն. Աղբալեանի Հայաստանի Հանրապետութեան իյորհրդարանին մէջ 1919-1920ին արտասանած ճառերուն համար, տե՛ս Ս. Վըրացեանի հատորը՝ «Հայաստանի հանրապետութիւն» 1928. Փարիզ:
3. «Լեւոն Թադեոսեանի յուշերը», գրի առաւ Հանգոյց. (Հայրենիք Ամսագիր, 1923 Մայիս, 1925 Նոյեմբեր):
4. «Մ. Շաքիրեանի յուշերը», գրի առաւ Հանգոյց (Հայրենիք Ամսագիր, 1923 Մարտ, Ապրիլ, Մայիս, Սեպտեմբեր):
5. «Սամսոնի յուշերը», գրի առաւ Հանգոյց (Հայրենիք Ամսագիր, 1923 Օգոստոս, 1924 Փետրուար. Օգոստոս):
6. «Մտածումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին», փոքրադիր 120 էջնոց: Հրատարակութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, 1930 (Մատենաշար «Դրօշակ», թիւ 68):
7. «Մեր Կանոնագիրը» (Այսինքն Հ. Յ. Դ.): Փոքրադիր գրքոյկ 16 էջնոց. տպ. «Արազ» Ս. Բախտիկեանի, Պէյրութ, 1937 Մայիս: (Ընկերական Զրոյցներ, N° 1): — Տե՛ս այս մասին Ս. Վրացեանի գրախօսականը՝ «Վեմ», գիրք ԺԺ. 1937, էջ 108):
8. «Կրկին մեր կանոնագիրը», 16 էջ. նման նախորդին և նոյն նիւթին շարունակութիւն. նոյն տպարան և թուական. (Ընկերական Զրոյցներ, N° 2):
9. «Մտածումներ Ազգի և Դաւանանքի մասին». (Վեմ, գիրք ԻԲ. 1938, էջ 1-7):

ԳԼՈՒԽ Զ. ԲԱԶՄԱԶԱՆ ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՇՈՒՐԶ

(ՄԵԾ ՄԱՍԱՄԲ ԲԱՆԱԽՍՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

1. «Յարգանքի խօսքեր» Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի մահուան առիթով, քաղուած Աղբալեանի ցաւակցական նամակէն (Սիւն 1939, էջ 113):
2. «Հին ու նոր ապրումներ», վասպուրականի հերոսամարտին 25 ամեակին առիթով (Հայրենիք Ամսագիր, 1940, Մայիս, էջ 4):
3. «Մի՛ կոնդէ», մեկնութիւն ժողովրդային երգի մը (1943 Մարտ 13, Ազդարար թիւ 20):
4. Հ. Մ. Ը. Մ.ի մասին (1943 Յունուար 12 Ազդարար, թիւ 33):
5. «Սասունցի Դաւիթ» (1943 Դեկտեմբեր 18. Ազդարար, թիւ 59):
6. Հ. Մ. Ը. Մ.ի 25 ամեակը (1944 Յունուար 15. Ազդարար թիւ 63):
7. «Օգնութեան ինչի բարերար դերը» (1944 Մայիս 20, Ազդարար, թիւ 81):
8. «Մանուկ Ասլանեան», մահուան առիթով (1944 Դեկտեմբեր 16. Ազդարար, թիւ 111):
9. «Զատկական զրոյց» (1945 Մարտ 30. Ազդակ, Բ. թիւ 5 (56):
10. «Վանի հերոսամարտը». (1944 Մայիս 19, Ազդարար, թիւ 133):
11. Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին (1945 Նոյեմբ. 2. Ազդակ. Բ. թիւ 36 (87):
12. Տարեւից Մ. Ասլանեանի մահուան (1945 Նոյեմբ. 17. Ազդարար, թիւ 159):
13. «Ես ծեր եմ արդէն և ասում եմ երիտասարդ հոգիներին», ամսփերջի պատգամ. (1945 Դեկտեմբեր 29. Ազդարար, թիւ 165):
14. «Մայիս 28». (1946 Մայիս 26. Ազդակ, Գ. թիւ 13 (116):
15. «Բարսեղ Կանաչեան, որպէս մարդ». էջ 9-10 հետեւեալ գլուխներին մէջ. «Բառասնամեայ յորելեան Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտական գործունէութեան (1906-1946). կենսագրական նոթեր». հրատարակութիւն «Բ. Կանաչեան Յորելիեան Գանձնախումբի», Պէյրութ, 1946:
16. Ուղերձ յորելեար Բ. Կանաչեանին (Ազդարար, թիւ 188, 1946 Յունիս 8):
17. «Մտածումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին» (Ազդակ, Գ. թիւ 38 (141), 1946 Նոյեմբեր 17):
18. «Մի քանի մտքեր հայ մշակոյթի մասին» (Ազդակ, Գ. թիւ 40 (143). 1946 Նոյ. 29.— Ազդարար, թիւ 213. 1946 Նոյմ. 30):
19. «Վարդանանք» (Ազդակ, Գ. թիւ 52 (155). 1947 Փետր. 21):
20. «Մայիս 2» (Ազդակ, Գ. թիւ 14 (169). 1947 Մայիս 30):

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ

1. «Քեռին», ճառ յուղարկաւորութեան առիթով. (Թիֆլիզի Հո-
րիզոն, 1915 Մայիս 29.— Արտատպուած Հայրենիք Տարեգիրքի մէջ,
1943, էջ 75—86, երկու նկարով):

2. «Ներսէս Արքեպ. Մելիք-Թանգեան», անձնական տպաւորու-
թիւններ. ճառ յորելեանի առիթով արտասանուած Գահիրէի մէջ.
(Յուսաբեր, 1926 Յունիս 12):

3. «Մի կարճ խօսքի երկար մեկնութիւն», ստեղծագործ հոգեբա-
նութեան մի էջ. Լ. Տոլստոյի՝ «Պատերազմն ու խաղաղութիւնը»
վէպը պատրաստած ատեն՝ ձեռնարկին դժուարութիւնը արտայայտող
խօսքի մը մասին. (Յուսաբեր, հինգ յօդուած, 1927 Մայիս 20, 21,
23, 24, 25):

4. «Անդրանիկ», ճառ մահուան առիթով արտասանուած Աղեք-
սանդրիոյ մէջ (Յուսաբեր, 1927 Հոկտեմբեր 18.— արտատպուած Ակօսի
մէջ, ԻԱ—ԻԲ (1947)՝ էջ 189—192):

5. «Ստեփան Եսայեան», մահուան առիթով գրուած (Ազդակ օ-
րաթերթ, 1940 Մարտ 31):

6. Պէյրութի մէջ ներկայացուած՝ Լ. Շանթի «Օչին Պայլ»ի մա-
սին վերլուծական գրութիւն և Գ. Իփէկեանի «Արա Գեղեցիկ և
Շամիրամ»ի մասին յօդուած Յուսաբերի մէջ, 1932 տարւոյն շուրջ:

7. «Նայիրի» ամսագրին մէջ, Գ. տարի (1947), արտատպուած է
Լ. Շանթի գործերուն մասին Աղբալեանի կարդացած բանախօսու-
թիւնը (էջ 308) և տպուած են երեք պատաստիկներ՝ էջ 433, 440, 537:

8. Ն. Աղբալեանի ինքնակենսագրութիւնը մինչև 1928 թուակա-
նը, և դրչի խաղերէն նմոյշներ. «Հայրենիք Տարեգիրք», 1948, էջ
204-8:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն Ի Տ Ե Ղ

Մեր կարելին ըրինք, ունեցած միջոցներովն իս, ցուցակագրելու համար հանգուցեալ մտաւորականին տմենակարճ գրութիւններն իսկ, մանաւանդ իր կեանքին վերջին տարիներէն: Եթէ իր գրութեանց թողօնը բացուած ըլլար, այս աշխատանքն իս աւելի լիակատար կ'ըլլար հնագոյն շրջաններուն համար ալ և կրնայինք կցել իր Մատենագիտութեանը՝ իր անտիպներուն ցանկը, որ ճոխ կը թուի ըլլալ:

Ընթերցողիս մտքին մէջ կը ծաղի անշուշտ հարցում մը թէ ի՞նչ է ինքնատիպը, անձնական «գիւտ»ը՝ Ն. Աղբալեանի՝ մանաւանդ իր կարեւորագոյն աշխատանքներուն մէջ, որոնք լեզուաբանութեան և հին Հայոց գրութեան կը վերաբերին: Այդ մասին ակնարկութիւններ ըրինք մեր ուսումնասիրութեան մէջ. ամբողջական պատասխանի մը համար երկարագոյն պրպտումներ և մանաւանդ էջեր պէտք էին, որովհետեւ Աղբալեան յարատեւ ընթերցող և կարգացածին վերայ որոճացող, աղբիւրներու նշանակումին համար ալ մասամբ անհոգ ըլլալուն, ինք իսկ գծուարաւ կը զանազանէր ուրիշինը. իր մէջ ենթադրատակիցին բազադրածը և իր անձնական համագրութիւնը: Ամեն պարագայի տակ առ նուազն արտայայտութեան տարազը անոր քով էր միշտ ինքնատիպ և շատ հաճելի:

ՆԻԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա. Մ Ա Ս

Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	52
ԳԼՈՒԽ Ա. ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ	3
1. Հայ լեզուի շեշտադրուքիւնը	5
2. Աղբալեանի լեզուաբանական մեթոսը	21
3. Լեզուաբանական դպրոցի խնդիրը	43
ԳԼՈՒԽ Բ. ՀԻՆ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ	50
1. Ներածական բաժին	52
2. Մասեցադրական մեկնադրութիւններ	54
3. Գրախօսականներ	56
ԳԼՈՒԽ Գ. ՍԱՅԱԹ—ՆՈՎԱՅԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԸ	56
ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ	60

Բ. Մ Ա Ս

Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	61
ԳԼՈՒԽ Ա. ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆՔ	62
ԳԼՈՒԽ Բ. ՀԱՅ ՀԻՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ	65
ԳԼՈՒԽ Գ. ՍԱՅԱԹ—ՆՈՎԱ	69
ԳԼՈՒԽ Դ. ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ	69
ԳԼՈՒԽ Ե. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ	72
ԳԼՈՒԽ Զ. ԲԱԶՄԱԶԱՆ ՆԻԹԵՐՈՒ ՆՈՒՐՋ	73
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ	74
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	75
ՆԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ	76

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

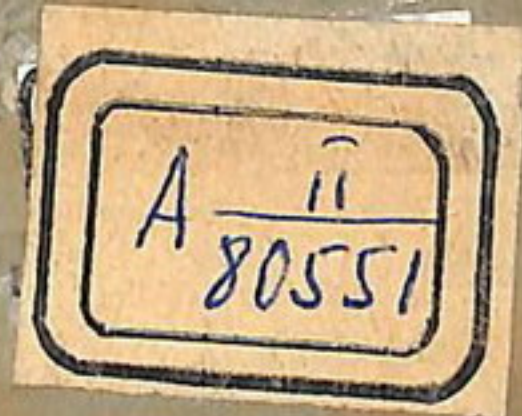

FL0590651

Un.

28 n 7

Արտատպուած «ԱԿՕՍ» Պարբերագրէն
Թիւ ԻԱ-ԻԲ ԷԼ ԻԳ (1948)